

Ryszard Żelichowski

<https://orcid.org/0000-0001-7888-8423>

Polska Akademia Nauk

Wizja współczesnego państwa w trzecim milenium według Jana Adama II, księcia Liechtensteinu

„Nie pytajcie, co możecie zrobić dla państwa, ale co państwo może zrobić dla was”
Jan Adam II

1. Wprowadzenie

Zamieszczone powyżej motto stanowi parafrazę klasycznego cytatu z przemówienia inauguracyjnego Johna Kennedy’ego – trzydziestego piątego prezydenta Stanów Zjednoczonych, z 21 stycznia 1961 roku, które brzmiało: „Nie pytajcie, co kraj może zrobić dla was; pytajcie, co wy możecie zrobić dla kraju”¹. Posłużył się nim książę Jan Adam II Liechtenstein w swojej wydanej w 2009 roku książce pod tytułem *Państwo w Trzecim Millenium*². Nieczęsto się zdarza, aby monarcha, aktualna głowa państwa, podejmował tematykę ustrojową i przedstawiał publicznie przemyślenia, które konfrontują teorię z praktyką zarządzania własnym państwem. Książka ta nie przyciągnęła uwagi, choć przetłumaczono ją na wiele języków.

249

Z różnych powodów Księstwo Liechtenstein nie budzi większego zainteresowania, nie tylko polskich naukowców. Znakomity brytyjski historyk Norman Davies w swoim imponującym erudycją i objętością dziele zatytułowanym *Europa. Rozprawa historyka z historią*³ poświęca temu księstwu zaledwie trzyzdaniowy passus, w którym zawarł datę

¹ Cytaty sławnych ludzi, b.d., <https://quotepark.com/pl/cytaty/350491-john-fitzgerald-kennedy-nie-pytajcie-co-kraj-moze-zrobic-dla-was-pytajci/> (dostęp:17.11.2022).

² Fürst Hans-Adam II. von Liechtenstein, *Der Staat im dritten Jahrtausend*, Triesen 2009, 235 s.; drugie, poprawione wydanie ukazało się w 2014 roku i ma objętość 240 stron.

³ N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2010.

jego powstania, zajmowaną powierzchnię, liczbę mieszkańców i roczny dochód przypadający na jednego obywatela⁴. Davies umieszcza Liechtenstein w grupie siedmiu księstw, jak pisze:

[...] ostatnich niedobitków licznych minipaństw z dawnych czasów – zbyt małych, aby móc odegrać jakąś czynną rolę w stosunkach międzynarodowych; każde z nich jednak potrafiło wykorzystać własną ekscentryczną pozycję⁵.

Gwoli sprawiedliwości trzeba dodać, że inni członkowie owej grupy „ostatnich niedobitków minipaństw”⁶ także nie budzą większego zainteresowania nie tylko autorów polskich⁷, ale i światowych. Wyjątek stanowi niewielka grupa badaczy systemów politycznych państw europejskich, których uwagę przyciąga specyficzna pozycja ustrojowa małych państw, w tym rola monarchów w państwach demokratycznych, ze szczególnym uwzględnieniem Liechtensteinu, który ewoluuje w przeciwnym kierunku, niż ma to miejsce w innych państwach tego typu⁸.

⁴ Brzmi on: „Księstwo Liechtenstein (założone w roku 1719, obszar 157 kilometrów kwadratowych, liczba ludności 27 tysięcy) przekazało politykę zagraniczną Szwajcarii. W roku 1980 miało najwyższy w Europie roczny dochód na głowę ludności: 16 440 dolarów. Jest ostatnią zachowaną częścią składową Świętego Cesarstwa Rzymskiego” – N. Davies, *Europa...*, s. 1160. Na ten temat zob. np. G. Martin, *The Principality of Liechtenstein – a living fossil from the time of the Holy Roman Empire?*, „German Life and Letters” 1988, vol. 42, no. 1, s. 72–90.

⁵ N. Davies, *Europa...*, s. 1160.

⁶ Na temat definicji małych (mini- i mikropaństw) zob. A. Kosowska, *Definiowanie – czyli co jest małe, a co nie?*, [w:] R. Żelichowski (red.), *Małe państwa Europy Zachodniej i terytoria o statusie specjalnym*, Warszawa 2008, s. 19–23; M. Łukaszewski, *Research on European microstates in social science. Selected methodological and definitional problems*, „Ad Alta Journal of Interdisciplinary Research” 2011, vol. 1(2), s. 74 i nast., http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/0102/papers/A_lukaszewski.pdf (dostęp: 17.11.2022); K. Koźbiał, *Stosunki konsularne mikropaństw na przykładzie Księstwa Liechtensteinu*, [w:] P. Czubik, W. Burek (red.), *Wybrane zagadnienia współczesnego prawa konsularnego (z perspektywy prawa i praktyki międzynarodowej oraz polskiej)*, Kraków 2014, s. 150–160, <https://europeistyka.uj.edu.pl/documents/3458728/983f1851-a121-4f0d-a63a-eeba0e7de821> (dostęp: 17.11.2022).

⁷ Dotąd w języku polskim ukazało się zaledwie kilka prac o tej tematyce: D. Popławski (red.), *Małe państwa Europy. Specyfika systemu politycznego i aktywności międzynarodowej*, Warszawa 2009; R. Żelichowski (red.), *Małe państwa Europy Zachodniej i terytoria o statusie specjalnym*, Warszawa 2008; R. Mielcarek, *Mikrokraje Europy*, seria „Przewodniki obieżyświata”, Poznań 2005; J. Łaptos (red.), *Historia małych krajów Europy. Andora, Liechtenstein, Luksemburg, Malta, Monako, San Marino*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2007.

⁸ Zagadnieniom tym prace poświęcili: M. Śmigasiewicz, *System polityczny Księstwa Liechtenstein*, seria „Studia nad polityką”, Warszawa 1999; M. Bazak, *Pozycja ustrojowa księstwa Liechtensteinu*, [w:] M. Jabłoński, M. Abu Gholeh (red.), *Specyfika organizacji i funkcjonowania organów władzy publicznej. Analiza porządków prawnych państw współczesnych*, Wrocław 2019, s. 25–37; K. Koźbiał, *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013;

Dzisiaj, w dwudziestą rocznicę inicjatywy księcia Jana Adama z 2002 roku, zmierzającej do zmiany ówczesnie obowiązującej konstytucji, będącej punktem kulminacyjnym trwającej dekadę dyskusji, warto przypomnieć najważniejsze tezy pracy tego monarchy⁹. Jest ona tym bardziej interesująca, że panujący książę Liechtensteinu przemyślenia swoje czerpie z dwudziestoletniego doświadczenia władcy monarchii konstytucyjnej i stawia sobie bardzo ważne pytanie o kształt państwa w trzecim tysiącleciu, zarówno w wymiarze globalnym, jak i w odniesieniu do Księstwa Liechtensteinu. Przy tym patrzy on na nie z pozycji różnych ról społecznych, które odgrywa: głowy państwa, polityka, który wygrał referendum w demokracji bezpośredniej, biznesmena pracującego na kilku kontynentach oraz historyka, który badał wpływ techniki wojskowej, transportu i ekonomii na funkcjonowanie państwa. Książę poddaje analizie formowanie się państwa na progu trzeciego tysiąclecia w szerokim kontekście sił, które kształtowały historię ludzkości w przeszłości i prawdopodobnie będą to robić w przyszłości. Omawia różne rodzaje strategii, jakie stosują rządy demokratycznych państw konstytucyjnych na całym świecie, poddaje analizie demokracje bezpośrednie i pośrednie.

Podstawowa teza księcia brzmi, że obywatele nie powinni być już dłużej postrzegani jako słudzy państwa, ale państwo powinno zostać przekształcone w firmę usługową służącą ludziom dla ich dobra. Tezę tę opiera na swoich obserwacjach drogi Liechtensteinu do formy ustrojowej, która dała temu państwu stabilizację i dobrobyt. Poniżej omówię te fragmenty książki, które są wynikiem refleksji księcia Jana Adama II związanych ze stanem demokracji Liechtensteinu po prawie dwóch dekadach obowiązywania nowej konstytucji¹⁰. Dla zrozumienia źródeł, które pobudziły księcia do intelektualnych refleksji, konieczne będzie

idem, *Pozycja ustrojowa głowy państwa w Księstwie Liechtensteinu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3(61), s. 277–287; K. Kostrzębski, *Liechtenstein – między monarchią a republiką*, [w:] D. Popławski (red.), *Małe państwa Europy. Specyfika systemu politycznego i aktywności międzynarodowej*, Warszawa 2009, s. 313–332; *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Verfassung Des Fürstentums Liechtenstein*, przeł. R. Grabowski, Warszawa 2013; P. Osóbka, *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Warszawa 2008; A. Kosicki, *Problem podmiotowości europejskich „minipaństw” w świetle prawa międzynarodowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, R. LXIV, z. 1, s. 105–122.

⁹ Będę posługiwał się jej niderlandzką wersją Vorst Hans-Adam II von Liechtenstein, *De Staat in het Derde Millenium*, Rijswijk 2012, którą nabyłem w Hadze podczas ostatniej, przedcovidowej wizyty w tym mieście. Cytat zamieszczony w tytule znajduje się w wstępie książki, na stronie 7.

¹⁰ M. Łukaszewski, *Czy renesans monarchii absolutnej? Zmiany w Konstytucji Księstwa Liechtensteinu z 2003 roku*, „Refleksje. Pismo Naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM” 2010, nr 1, s. 151–166, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/r/article/view/8696> (dostęp: 17.11.2022).

przypomnienie podstawowych informacji na temat tego minipaństwa i jego władców. Do tego wykorzystane zostaną prace polskich autorów, którzy dogłębnie przeanalizowali historię i system polityczny Księstwa Liechtensteinu. Prace obcojęzyczne będą cytował tylko w przypadku, gdy wniosą inny punkt widzenia.

2. Liechtenstein – od lennika do suwerenności

2.1. Charakterystyka wstępna

252

Liechtenstein to małe księstwo położone nad rzeką Ren pomiędzy Austrią i Szwajcarią. Jest państwem podwójnie śródlądowym, czyli nie tylko nie ma dostępu do morza, ale i nie mają go także jego sąsiedzi – Austria, z granicą o długości 36,7 km i Szwajcaria, z granicą o długości 41,3 km¹¹. Powierzchnia księstwa to 160,48 km², a liczba mieszkańców wynosi 39 425¹², z czego 34,2% stanowią obcokrajowcy¹³. Najwyższy szczyt Liechtensteinu to Vorder-Grauspitz – ma on wysokość 2599 m n.p.m.¹⁴ Stolicą kraju jest miasto Vaduz położone w regionie Oberland, liczące 5696 mieszkańców. Największe miasto księstwa to Schaan, mieszczące się również w tym regionie – zamieszkuje je 6038 osób¹⁵. W Liechtensteinie dominuje religia katolicka, którą wyznaje 73,4% jego obywateli¹⁶. Dochód narodowy (GNI) w 2018 roku na osobę wyniósł 200 680 franków¹⁷. Sam księżę Jan Adam II, z majątkiem wycenianym na ponad 7 miliardów euro, należy do najbogatszych koronowanych głów w Europie.

¹¹ *Liechtenstein in Figures 2022*, Office of Statistics Principality of Liechtenstein, <https://www.llv.li/inhalt/11443/amtstellen/liechtenstein-in-figures> (dostęp: 17.11.2022). Tylko dwa kraje na świecie są podwójnie śródlądowe – Liechtenstein i Uzbekistan.

¹² Dane z 21 grudnia 2020 roku. Pod względem etnicznym ludność stanowią: Liechtensteinczyzy 65,8%, Szwajcarzy 9,6%, Austriacy 5%, Niemcy 4,4%, Włosi 3,1%, pozostali 11,2% – dane z 2019 roku. CIA The World Factbook, b.d., <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/liechtenstein/> (dostęp: 17.11.2022).

¹³ W liczbach absolutnych: Liechtensteinczyzy – 13 262. Dane za 2019 rok. *Liechtenstein in Figures 2022*.

¹⁴ CIA The World Factbook.

¹⁵ Dane za 2019 rok. *Liechtenstein in Figures 2022*.

¹⁶ Pozostali to protestanci (reformowani) 6,3%, muzułmanie 5,9% – CIA The World Factbook.

¹⁷ GNI – *the gross national income*, dawniej *gross national product* (GNP), na mieszkańca wynosi 180 370 franków. W dniu 26 maja 1924 roku Liechtenstein przyjął franka szwajcarskiego (CHF) jako podstawową walutę obiegową Liechtensteinu – *Liechtenstein in Figures 2022*.

Ma również jedną z najcenniejszych prywatnych kolekcji dzieł sztuki i angażuje się w działalność charytatywną.

W Liechtensteinie znajdują się cztery stacje kolejowe, a jedyna linia o długości 9 km, łącząca austriackie Feldkirch ze szwajcarskim Buchs, obsługiwana jest przez koleje austriackie. Pociągi międzynarodowe przejeżdżają przez Liechtenstein bez zatrzymywania się, na lokalnych stacjach stają jedynie pociągi regionalne. Księstwo nie ma także własnego lotniska.

Stopa przestępczości w księstwie jest bardzo niska. Ostatnie morderstwo miało miejsce w 1997 roku. Kraj ma swoje więzienie, ale przestępcy skazani na wyroki dłuższe niż dwa lata odsiadują je w Austrii. Zamek w Vaduz jest udostępniany do zwiedzania tylko raz w roku, na Święto Niepodległości, które przypada 15 sierpnia. Z tej okazji książę organizuje w ogrodach zamkowych imprezę dla wszystkich mieszkańców, oferując poczęstunek i kufel piwa¹⁸. Językiem urzędowym w Liechtensteinie jest język niemiecki, którym posługuje się 91,5% mieszkańców. W powszechnym użyciu dominuje dialekt alemański. Hymn narodowy *Nad młodym Renem* śpiewany jest na melodię brytyjskiego hymnu *God Save the Queen*¹⁹.

Kobiety otrzymały prawo wyborcze w Liechtensteinie dopiero w 1984 roku²⁰. Księstwo nie ma własnej armii – została ona rozwiązana w 1868 roku z przyczyn finansowych. Żołnierze z Liechtensteinu po raz ostatni brali udział w bitwie pod Königgrätz (obecnie Hradec Králové), gdzie w 1866 roku doszło do starcia wojsk austriackich z pruskimi. Według legendy była to jedyna bitwa w historii księstwa, z której wróciło więcej żołnierzy, niż się na nią udało. Na pole bitwy przybyć miało osiemdziesięciu żołnierzy, a wrócić osiemdziesięciu jeden – w drodze powrotnej dołączyć miał do nich ponoć austriacki oficer łącznikowy, który postanowił osiedlić się w księstwie²¹. Ponieważ Liechtenstein jest drugim pod względem dochodu na mieszkańca państwem na świecie, popularna anegdota głosi, że tylko jego mieszkańców stać na zatrudnianie pracowników ze Szwajcarii. W księstwie ma siedzibę ponad 70 tysięcy przedsiębiorstw, czyli prawie dwukrotnie więcej niż liczy ono mieszkańców.

¹⁸ *Ciekawostki o Liechtensteinie – 22 ciekawostki, które warto znać*, b.d., <https://kolejnapodroz.pl/ciekawostki-o-liechtensteinie-22-ciekawostki-ktore-warto-znac/> (dostęp: 17.11.2022).

¹⁹ *Oben am jungen Rhein*, tekst Jakob Joseph Jauch, na melodię *God Save the Queen* – B. Turner, *Liechtenstein*, seria „The Statesman’s Yearbook”, London 2008, s. 797, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-74027-7_209 (dostęp: 17.11.2022).

²⁰ *Ciekawostki o Liechtensteinie – 22 ciekawostki...*

²¹ *Ibidem*.

2.2. Ród założycieli

Nazwa księstwa pochodzi od nazwiska panującego w nim austriackiego rodu Liechtensteinów²². Według najstarszych znanych źródeł protoplastą rodu miał być niejaki Hugo von Liechtenstein, a pierwszy znany przekaz, w którym pojawia się wzmianka o nim, pochodzi z 1136 roku. Słowo *Liechtenstein* oznacza dosłownie „jasna skała” (*licht* – ‘jasny’, *der Stein* – ‘skała, kamień’). Ród wziął nazwę od zamku o takiej nazwie, znajdującego się w Mödling niedaleko Wiednia, ten zaś został wybudowany właśnie na wapiennych skałach²³. Tytuł książęcy Liechtensteinowie uzyskali w 1608 roku dzięki postawie najznacześniejszego wówczas z Liechtensteinów – Karola I (1569–1627), który zarządzał Morawami i w czasie wojny trzydziestoletniej (1618–1648) pozostał wierny Habsburgom. W pięć lat później otrzymał księstwo Opawa (Troppau), a w 1622 roku Karniów (Jägerndorf). Właściwe administrowanie dobrami przynosiło zyski, co pozwoliło księciu na udzielanie pożyczek cesarzowi na wojny z Turcją. Wkrótce obaj jego bracia stali się dziedzicznymi książętami Rzeszy²⁴. Ponieważ jednak nie władali ziemiami znajdującymi się pod bezpośrednim zwierzchnictwem Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, na którego tronie zasiadali Habsburgowie, nie mogli oni zajmować miejsc w Sejmie Rzeszy (Reichstagu) i korzystać z przywilejów, jakie dawał im tytuł książęcy.

254

Możliwość uzyskania takich terenów pojawiła się na przełomie XVII i XVIII wieku. Książę Jan Adam I nabył znajdujące się pod jurysdykcją Ligii Szwabskiej kraje Schellberg i Vaduz. Po przejściowych perturbacjach następcą Jana Adama I – Antoni Florian (1718–1721) 23 stycznia 1719 roku uzyskał edykt cesarza Karola VI jednoczący te ziemie pod wspólną nazwą Liechtenstein²⁵. Księstwo stało się trzysta czterdziestym trzecim państwem Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego²⁶. Ponieważ książęta rezydowali w Wiedniu, zamkiem Liechtenstein oraz należącymi do niego ziemiami administrowali ich reprezentanci²⁷.

²² A. Jureczko, E. Wac, *Historia Liechtensteinu*, [w:] J. Łaptos (red.), *Historia małych krajów Europy. Andora, Liechtenstein, Luksemburg, Malta, Monako, San Marino*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2007, s. 75 i nast.

²³ K. Koźbiał, *System polityczny...*, s. 88–89.

²⁴ A. Jureczko, E. Wac, *Historia Liechtensteinu*, s. 76–77.

²⁵ S. Para, *Liechtenstein – raj nie tylko podatkowy*, [w:] D. Popławski (red.), *Państwa niemieckojęzyczne w procesie integracji europejskiej. Austria, Liechtenstein, Szwajcaria*, Warszawa 2011, s. 151; A. Jureczko, E. Wac, *Historia Liechtensteinu*, s. 78.

²⁶ A. Jureczko, E. Wac, *Historia Liechtensteinu*, s. 79.

²⁷ Pierwszym przedstawicielem rodu Liechtensteinów, który postanowił osobiście odwiedzić posiadane dobra, był Alojzy II (1836–1858). Uczynił to dopiero w 1842 roku, po stu czterdziestu trzech latach od nabycia Schellenbergu – *ibidem*, s. 84.

Pierwszym władcą, który interesował się wewnętrznymi sprawami księstwa, był Jan I (1760–1836). Brał on udział w wojnach napoleońskich jako generał armii Habsburgów. Po przegranej bitwie pod Austerlitz pełnił funkcję pełnomocnika cesarza Franciszka II podczas pertraktacji z Napoleonem. Udział w negocjacjach i wierność cesarzowi się opłaciły. Liechtenstein stał się członkiem utworzonego przez Bonapartego Związku Reńskiego. Datę wstąpienia do Związku, czyli 12 lipca 1806 roku, uznaje się za oficjalną datę uzyskania przez księstwo suwerenności²⁸. Po klęsce Napoleona o losach Liechtensteinu rozstrzygnął kongres wiedeński. W 1815 roku księstwo zostało włączone do Związku Niemieckiego (1815–1866), a europejskie mocarstwa uznały jego suwerenność.

Pierwszą konstytucję księstwa oktrojował książę Jan I. Z dniem jej ogłoszenia, 9 listopada 1818 roku, Liechtenstein stał się monarchią konstytucyjną²⁹. Na ustawę zasadniczą składało się zaledwie siedemnaście artykułów. Jako suwerena ustanowiła ona księcia, natomiast władzę ustawodawczą sprawował parlament (Landtag). W jego skład weszli przedstawiciele dwóch stanów – duchowieństwa i szlachty. Obrady parlamentu odbywały się co najmniej raz do roku i przewodniczył im komisarz książęcy. Uprawnienia Landtagu były mocno ograniczone, między innymi poprzez wyłączenie z obrad spraw dotyczących polityki zagranicznej, osoby księcia oraz jego majątku. Ponadto książę nie był związany wynikiem posiedzeń parlamentu, a uchwały dla wejścia w życie wymagały jego akceptacji – mógł je zablokować bez podania przyczyny³⁰.

Wiosna Ludów odcisnęła swoje piętno także na nastrojach mieszkańców Liechtensteinu. W dniu 7 marca 1849 roku książę Alojzy II (1796–1858) wydał nową konstytucję, zwaną również postanowieniami przejściowymi. W tym akcie pierwszy raz nazwano Liechtenstein monarchią konstytucyjną, której suwerenem są książę i naród. Pozycja księcia nie uległa znacznym zmianom. Miał on nadal prawo mianowania i odwoływania członków parlamentu oraz rządu, a także mógł powoływać sędziów i przysługiwało mu prawo absolutnego weta³¹. Przejściowa Konstytucja przetrwała trzynaste lat.

Za panowania Jana II³² w 1862 roku została nadana księstwu kolejna ustawa zasadnicza, zastąpiona w 1921 roku nową konstytucją, poprawioną ponad osiem dekad później.

²⁸ M. Śmigasiewicz, *System polityczny...*, s. 23.

²⁹ Ibidem, s. 24–27; A. Jureczko, E. Wac, *Historia Liechtensteinu*, s. 83.

³⁰ P. Osóbka, *Systemy konstytucyjne...*, s. 10.

³¹ K. Koźbiał, *System polityczny...*, s. 30, 33.

³² Jan II zwany Dobrym (1840–1929), właśc. Johann II Maria Franz Placidus von und zu Liechtenstein, zasiadał na tronie aż siedemdziesiąt jeden lat i był najdłużej panującym księciem w historii Liechtensteinu.

3. Drogi do suwerenności

3.1. Rozdział austriacki

Zagraniczna polityka Liechtensteinu, w głównej mierze odnosząca się do stosunków z sąsiadami, przechodziła przez różne etapy. W wyniku wojen napoleońskich działania militarne objęły także Liechtenstein, który ze względu na ważne znaczenie strategiczne okupowany był przez wojska austriackie. Gdy Francuzi zajęli Szwajcarię i utworzyli tam Republikę Helwecką, walki toczyły się pomiędzy wojskami austriackimi, francuskimi oraz księstwa. Po ostatecznym zwycięstwie Napoleona pod Austerlitz (Sławków) i po podpisaniu pokoju w Preszburgu (Bratysławie) z grona mocarstw wyeliminowana została Austria. Pod protektoratem cesarza Francuzów przez szesnaście państw zachodniemieckich utworzony został Związek Reński (niem. *Rheinbund*, fr. *Confédération du Rhin*), w składzie którego znalazł się Liechtenstein. W 1812 roku Liechtenstein włączony został do austriackiego systemu pocztowego³³.

256

Książę Jan I przystąpił do V koalicji antynapoleońskiej, co pozwoliło mu po upadku Napoleona objąć ponownie władzę w księstwie, a kongres wiedeński utrzymał integralność i suwerenność Liechtensteinu. Kongres ten powołał nową strukturę, Związek Niemiecki (*Deutscher Bund*), składający się początkowo z trzydziestu pięciu państw i czterech wolnych miast (Brema, Hamburg, Frankfurt nad Menem i Lubeka)³⁴. We Frankfurcie nad Menem Związek powołał do życia Zgromadzenie Związkowe (Sejm Związkowy – Bundestag), któremu przewodzić miała Austria. Składał się on z dwóch izb – plenum (w składzie przedstawicieli pięciu państw i po jednym przedstawicielu z pozostałych państw) oraz rady (stworzonej z reprezentantów jedenastu państw i sześciu delegatów z pozostałych dwudziestu ośmiu państw). W tej siedemnastoosobowej radzie Liechtenstein dysponował jednym głosem, a wszystkie państwa były równe i występowały na arenie międzynarodowej jako w pełni niepodległe. Podpisy przedstawicieli rady znajdują się na wszystkich najważniejszych traktatach narodowych³⁵.

³³ A. Jureczko, E. Walc, *Historia Liechtensteinu*, s. 82.

³⁴ Z racji posiadania ziem niemieckich należeli do niego także królowie Niderlandów (Luksemburg), Wielkiej Brytanii (Hanower, do 1837) i Danii (Holsztyn, do 1864) – *Encyklopedia PWN*, hasło: *Związek Niemiecki*, b.d., <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4002357> (dostęp: 17.11.2022).

³⁵ A. Jureczko, E. Walc, *Historia Liechtensteinu*, s. 82–83.

Sejm wkrótce stał się polem rywalizacji o wpływy pomiędzy Austrią i Prusami. Od 1834 roku większość państw niemieckich weszła również w skład Niemieckiego Związku Celnego (*Deutscher Zollverein*), zorganizowanego przez Prusy, które zapewniały korzystne, liberalne warunki współpracy gospodarczej, tworząc zarazem przeciwwagę dla wpływów austriackich. W ramach związku celnego ujednoczono prawa handlowe, wekslowe oraz systemy monetarne krajów członkowskich, choć jednolita waluta zlikwidowana została w 1857 roku. Unia celna umocniła prymat ekonomiczny Prus wśród państw niemieckich. Związek Niemiecki został rozwiązany 23 sierpnia 1866 roku, po wojnie prusko-austriackiej o Holsztyn (wygranej przez zmodernizowaną armię pruską), na mocy pokoju praskiego.

Wcześniej, 5 lipca 1852 roku, Liechtenstein podpisał traktat z Austrią, mający na celu wyjście z izolacji w Związku Niemieckim. Do tego potrzebny był protektor. Oczywistym wyborem dla księstwa była sąsiednia Austria. Układ zawierał pięć podstawowych oraz siedem szczegółowych artykułów i miał obowiązywać do 1863 roku. Integrował on w pełni oba systemy celne i finansowe. Pomimo klęski Austrii w wojnie z Prusami układ przetrwał do upadku cesarstwa w 1918 roku. W 1866 roku powstała kolejna struktura – Związek Północnoniemiecki, składający się tym razem tylko z dwudziestu dwóch państw, ze stolicą w Berlinie. Liechtenstein nie stał się jego członkiem³⁶. W 1867 roku Austria przekształciła się w Austro-Węgry i Liechtenstein przystąpił do austriackiego systemu monetarnego.

Księstwo było państwem niezależnym, ale jego racja stanu – z powodu niewielkich rozmiarów względem potężnych sąsiadów – w dalszym ciągu wymagała wsparcia ze strony wpływowego protektora. Z Austrią wiązała Liechtenstein unia celna, pozycja księcia, członka rodziny panującej oraz położenie geograficzne. Współpraca ta była tak ścisła, że – jak pisał Karol Hufnagel: „pod wieloma względami Liechtenstein może być uważany za część naszej monarchii”³⁷. Od 1884 roku sądy austriackie stanowiły także najwyższą instancję sądową księstwa, a od 1880 roku dyplomaci austriaccy reprezentowali także jego interesy na arenie międzynarodowej. Relacje księstwa z Austrią musiały stosować się do wymogów ówczesnego prawa międzynarodowego. W praktyce oznaczało to, że podpisywane

³⁶ Poza Związkiem znalazły się Austria, Bawaria, Wirtembergia, Badenia, Luksemburg, Liechtenstein i część Hesji – J. Myszczyński, *Niemiecki Związek Celny (Deutscher Zollverein) i koleje żelazne a rozwój gospodarczy Niemiec w XIX w. – próba oceny*, „Kultura i Historia”, 28 lutego 2011 r., http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/2476#_ftn37 (dostęp: 17.11.2022).

³⁷ Cyt. za: A. Jureczko, E. Walc, *Historia Liechtensteinu*, s. 91.

przez Austrię traktaty obowiązywały także Liechtenstein, jednakże pod warunkiem ich zgodności z ustawodawstwem księstwa. Traktaty zawierane były także z drugim sąsiadem – Szwajcarią, np. w sprawie swobody osiedlania się w obu państwach i nabywania ziemi³⁸ czy zgody lekarzy na pracę po obu stronach granicy.

Kontrowersyjna, choć wygodna, była sprawa rozbudowy przez Austrię systemu pocztowego w księstwie, faktycznie stanowiło to bowiem naruszanie jego suwerenności. W 1911 roku odrębnym traktatem uregulowano ten problem przez zachowanie systemu pocztowego Austrii ze znaczkami Liechtensteinu. Wszedł on w życie 1 stycznia 1912 roku.

Współpraca z Austrią była dla księstwa korzystna w okresach pokoju. Sprawy komplikowały się w czasie wojen światowych, których państwo to było uczestnikiem. Choć Liechtenstein ogłosił neutralność w pierwszej z nich, jego relacje z sąsiadami nie były jednoznaczne. Liechtenstein nie miał wojska, ale jego obywatele wstępowali do armii państw centralnych. Trwała wciąż unia celna, monetarna i ekonomiczna z Austrią, w wyniku czego Francja nie uznała neutralności księstwa w sferze ekonomicznej. Sami Liechtensteinowicze wspierali państwa centralne, także ludność kierowała swoje sympatie w ich stronę. Te jednak w miarę trwania wojny ulegały zmianie. W 1918 roku, w wyniku nieoficjalnego plebiscytu, aż 80% obywateli opowiedziało się za przyłączeniem księstwa do Szwajcarii³⁹. W traktacie pokojowym z Saint-Germain-en-Laye⁴⁰ terytorium austriackie zostało zredukowane do granic samej Austrii, czyli do poziomu około 40% poprzedniej wielkości. Prowadzona przez Liechtenstein grą dyplomatyczną, deklarowana chęć zerwania z Austrią i przyjęcie polityki neutralności doprowadziły do określenia granic tej ostatniej zawartych w traktacie w następującym sformułowaniu: „Austriackie granice powinny być określone, jak następuje: ze Szwajcarią i Liechtensteinem, jak to było w przeszłości”⁴¹. Parlament w Vaduz wypowiedział się za zniesieniem unii celnej.

³⁸ Ibidem, s. 91–92.

³⁹ Ibidem, s. 99.

⁴⁰ Traktat w Saint-Germain-en-Laye – traktat pokojowy podpisany 10 września 1919 roku w podparyskiej miejscowości Saint-Germain-en-Laye pomiędzy państwami Ententy a Niemiecką Austrią, będącą spadkobierczynią Austro-Węgier, w czasie pierwszej wojny światowej jednego z Państw Centralnych. Wszedł w życie 16 lipca 1920 roku.

⁴¹ Cyt. za: A. Jureczko, E. Walc, *Historia Liechtensteinu*, s. 108.

3.2. Szwajcarski mariaż

Politycy Liechtensteinu skierowali swój wzrok na Szwajcarię. Książę Franciszek I (1851–1938) w 1919 roku zwrócił się do władz tego kraju o zgodę na otwarcie poselstwa w Bernie i na funkcjonowanie tam dyplomatycznej reprezentacji księstwa oraz o zgodę na zawarcie układów podobnych do tych, jakie łączyły je niegdyś z Austrią. Bundesrat pozytywnie odpowiedział na list ministra spraw zagranicznych księstwa w tej sprawie. Zawarta została umowa pocztowa oraz traktat celny.

Związek Liechtensteinu ze Szwajcarią postrzegany jest różnie. Jedni uważają księstwo za kraj niepodległy, inni za strukturę polityczną podobną do kantonów lub określają je jako „księstwo szwajcarskie”. Niektórzy sądzą, że bardziej odpowiednie jest tu określenie „protektorat”. Określenia tego unikały jednak rządy w Vaduz i Bernie.

Według tradycyjnej francuskiej teorii prawa międzynarodowego najlepiej do stosunków Liechtensteinu ze Szwajcarią pasuje określenie protektoratu jako „systemu protekcji zgodnie z prawami obu narodów”. Nie jest to więc kwestia kolonizacji, ale związków pomiędzy sąsiadującymi państwami o takiej samej tradycji kulturalnej, można by powiedzieć związków o pochodzeniu i naturze politycznej przypominającej wasalstwo. W takich wypadkach nie zachodzi wojskowa okupacja, nie zmieniają się także wewnętrzne władze ochranianego państwa

259

– konkludują autorzy *Historii Liechtensteinu*⁴². Marek Sobczyński w swoim kompendium *Państwa i terytoria zależne* w rozdziale zatytułowanym *Państwa protegowane* pisze, że choć instytucja protektoratu międzynarodowego służyła w przeszłości jako środek zamorskiej ekspansji kolonialnej, jest ona w Europie nadal praktykowana⁴³. Liechtenstein, pomimo uzyskania na mocy traktatu z Saint-Germain-en-Laye w czerwcu 1919 roku pełnej niepodległości i statusu państwa neutralnego, znajduje się wciąż pod międzynarodowym protektoratem.

Po drugiej wojnie światowej księstwo związało się ze Szwajcarią całym systemem układów, które doprowadziły do tego, że zrezygnowało ono (dobrowolnie) z wielu atrybutów państwa suwerennego⁴⁴. Korpus dyplomatyczny został ograniczony do ambasady w Bernie, co spowodowało

⁴² Ibidem, s. 119.

⁴³ M. Sobczyński, *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, oprac. kartograficzne i rysunkowe A. Wosiak, Toruń 2006, s. 258–259.

⁴⁴ B. Bartmann, *From the wings to the footlights: the international relations of Europe's smallest states*, „Commonwealth & Comparative Politics” 2012, vol. 50, no. 4, s. 535–554. Tekst zawiera ocenę porównawczą najmniejszych państw w rozwijającym się świecie

wało, że księstwo polegać musi na dyplomacji sąsiada⁴⁵. Także zawierane przez Szwajcarię układy, traktaty i umowy celne z innymi państwami są wiążące dla księstwa. Szwajcarski Sąd Praw jest zarówno sądem apelacyjnym, jak i sądem pierwszej instancji, a ustawodawstwo dotyczące gospodarki prawie w całości pochodzi ze Szwajcarii. Liechtenstein zrezygnował z bicia własnej monety, z wyjątkiem okolicznościowej ze złota, o symbolicznej wartości. Mimo licznych podobieństw księstwa nie można uznać za kanton, jest ono odrębnym państwem, mającym kontakty międzynarodowe. Autorzy *Historii Liechtensteinu* wyliczają następujące elementy tej zależności:

Księstwo zawiera ze Szwajcarią traktaty, potwierdzane i podpisywane przez przedstawicieli obu stron. [...] Na Liechtensteinie nie spoczywa obowiązek obrony granic, inaczej jest, gdy chodzi o kantony [...] Jasno dokumentuje suwerenność Liechtensteinu układ z 1963 roku, dotyczący powołania stosunków granicznych, zawarty między Liechtensteinem, Szwajcarią i Austrią⁴⁶.

260 Księstwo zachowało swobodę negocjacji w pewnych kwestiach, zwłaszcza dotyczących spraw finansowych, a także pełną suwerenność. W 1948 i 1955 roku dokonana została korekta granicy ze Szwajcarią, a w 1960 roku z Austrią. Liechtenstein jest jednakże sygnatariuszem wielu multilateralnych traktatów, członkiem różnych organizacji międzynarodowych. Jego przedstawiciele zasiadają w Międzynarodowym Trybunale Sprawiedliwości i Światowej Unii Pocztowej. W 1990 roku Liechtenstein został przyjęty do Organizacji Narodów Zjednoczonych. Nie jest jednak członkiem większości wyspecjalizowanych agencji ONZ, z wyjątkiem Międzynarodowego Związku Telekomunikacyjnego, Światowego Związku Pocztowego i Światowej Organizacji Własności Intelektualnej oraz Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej. W 1991 roku przystąpił do Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA). Jest częścią Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG).

Księstwo utrzymuje rezydentów w Austrii, Belgii, Niemczech, Stolicy Apostolskiej, Szwajcarii i Stanach Zjednoczonych, a także liczne misje (stałe delegacje) przy organizacjach międzynarodowych. Zgodnie z umową między Liechtensteinem a Szwajcarią z 1919 roku ambasadorowie Szwajcarii są upoważnieni do reprezentowania Liechtensteinu w państwach trzecich, chyba że jego rząd zdecyduje się wysłać własnego ambasadora.

w podobnej klasie populacji, które w różny sposób walczyły z działaniami państw podważających ich status i suwerenność.

⁴⁵ Poselstwo Liechtensteinu w Bernie zostało podniesione do rangi ambasady w 1969 roku.

⁴⁶ A. Jureczko, E. Walc, *Historia Liechtensteinu*, s. 108, 120–121.

Liechtenstein jest zatem jedynym krajem na świecie, w którym nie ma żadnej ambasady. W księstwie znajduje się jednak wiele konsulatów honorowych – większość z nich w stolicy Vaduz, jednak niektóre w Schaan, Schellenberg i Triesen.

Postanowieniem Rady Unii Europejskiej z dnia 19 grudnia 2011 roku Liechtenstein stał się dwudziestym szóstym państwem członkowskim, które przystąpiło do strefy Schengen. Rada UE przyjęła decyzję zezwalającą zarówno na zniesienie kontroli na lądowych granicach wewnętrznych z Liechtensteinem, jak i obecnych ograniczeń w odniesieniu do stosowania systemu informacyjnego. „Podczas procedury oceny w okresie poprzedzającym Rada ustaliła, że Liechtenstein spełnia wszystkie warunki niezbędne do praktycznego stosowania odnośnych części dorobku Schengen” – stwierdzono w konkluzji⁴⁷.

3.3. Stosunki z Polską

Początki stosunków dyplomatycznych między Polską a Księstwem Liechtensteinu sięgają lutego 1919 roku⁴⁸. Zawieszone po drugiej wojnie światowej, nawiązane zostały ponownie 5 września 1992 roku. Funkcje polskiego przedstawiciela dyplomatycznego w Księstwie Liechtensteinu pełni Ambasador RP w Szwajcarii (Bernie). W Zurychu znajduje się Konsulat Honorowy Rzeczypospolitej Polskiej. Interesy Liechtensteinu w Polsce reprezentuje Ambasada Szwajcarii.

Od momentu wejścia Polski do UE, czyli od 1 maja 2004 roku, współpraca gospodarcza odbywa się na podstawie Porozumienia o rozszerzeniu Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG), którego Liechtenstein jest członkiem⁴⁹. Gospodarka Liechtensteinu jest w pełni zintegrowana ze szwajcarskim systemem ekonomicznym, prawnym i monetarnym. Liechtenstein przejął większość dwustronnych porozumień gospodarczych Szwajcarii z UE, w tym członkostwo w strefie Schengen. Po wejściu Polski w 2005 roku do EOG obowiązuje klauzula wzajemności w traktowaniu podmiotów gospodarczych. Oznacza to możliwość zakładania oddziałów

⁴⁷ Rada Unii Europejskiej, *Rozszerzenie strefy Schengen: Liechtenstein zostaje 26. państwem członkowskim*, Bruksela, 13 grudnia 2011 r., https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/PL/jha/126862.pdf (dostęp: 17.11.2022).

⁴⁸ Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, *Księstwo Liechtenstein*, b.d., <https://www.gov.pl/web/szwajcaria/ksiestwo-liechtensteinu> (dostęp: 17.11.2022).

⁴⁹ Ch. Frommelt, *Liechtenstein's tailor-made arrangements in the EEA: a small state's creative solutions in European integration*, [w:] S. Wolf (red.), *State Size Matters. Politik und Recht im Kontext von Kleinstaatlichkeit und Monarchie*, Wiesbaden 2016, s. 131–159.

polskich spółek w Liechtensteinie bez odrębnej zgody administracji oraz wpisywanie ich do rejestru przedsiębiorstw, tak jak w przypadku pozostałych krajów UE i EOG⁵⁰. Polska i Liechtenstein uznają wzajemnie z mocy prawa świadectwa i dyplomy ukończenia szkół podstawowych, średnich i wyższych w ramach systemów oświaty państw Unii Europejskiej, Europejskiego Porozumienia o Wolnym Handlu – Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD).

4. Jego książęca wysokość Jan Adam II

4.1. Elementy biografii

262

Jan Adam II Liechtenstein⁵¹ przyszedł na świat 14 lutego 1945 roku w Zurychu, na cztery miesiące przed zakończeniem drugiej wojny światowej, jako pierwszy syn księcia Franciszka Józefa II i jego żony Georginy von Wilczek. Był pierwszym księciem, który całe dzieciństwo spędził w Liechtensteinie. W stolicy pobierał nauki w lokalnej szkole podstawowej i udzielał się w harcerstwie⁵². Dalszą edukację odbywał poza krajem, w prywatnym gimnazjum Schottengymnasium w Wiedniu, a od 1960 roku w Lyzeum Alpinum w szwajcarskim Zuoz. Po ukończeniu szkoły średniej i zdaniu matury podjął praktykę w jednym z londyńskich banków, a następnie rozpoczął studia biznesowo-ekonomiczne na Uniwersytecie Sankt Gallen, które ukończył z licencjatem w 1969 roku⁵³.

W 1965 roku zaręczył się z arystokratką, hrabianką Marią Aglaë Kinsky von Wchinitz und Tettau, z którą dwa lata później wziął ślub

⁵⁰ Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, *Księstwo Liechtenstein*.

⁵¹ Pełne nazwisko i tytulatura: Johannes Adam Ferdinand Alois Josef Maria Marco d'Aviano Pius von und zu Liechtenstein, w historycznym leksykonie Księstwa krócej: Johann Adam Pius – Historisches Lexicon des Fürstentums Liechtenstein online, *Liechtenstein, Hans-Adam II. von*, 2011, https://historisches-lexikon.li/Liechtenstein,_Hans-Adam_II._von?marker=Hans-Adam+II (dostęp: 17.11.2022). Książę Liechtensteinu od 1989 roku, tytularny książę opawski, karniowski i hrabia Rietbergu – Hausgesetz des fürstlichen Hauses Liechtenstein vom 26. Oktober 1993, art. 2, <http://www.fuerstenhaus.li/de/fuerstenhaus/geschichte/hausgesetz.html> (dostęp: 17.11.2022).

⁵² Das Fürstenhaus, b.d., <https://fuerstenhaus.li/das-fuerstenhaus/> (dostęp: 17.11.2022).

⁵³ Historisches Lexicon des Fürstentums Liechtenstein online, *Liechtenstein, Hans-Adam II. von*.

w Katedrze Św. Floryna w Vaduz. Z ich małżeństwa urodziło się czworo dzieci⁵⁴. Wiedzę zdobytą na studiach wykorzystał do reorganizacji majątku rodziny książęcej⁵⁵. Wkrótce, bo już 3 stycznia 1970 roku, powołał do życia Fundację Księcia Liechtensteinu I⁵⁶, której podlegają dobra pieniężne, nieruchomości i sektor finansowy (w tym LGT Group, The Liechtenstein Global Trust), oraz Fundację Księcia Liechtensteinu II, której przypadły książęce zbiory dzieł sztuki⁵⁷. Zarząd nad fundacjami sprawował panujący książę, wówczas jeszcze Franciszek Józef II. Jako następca tronu⁵⁸ w krytycznym przemówieniu z 1970 roku⁵⁹ na temat polityki zagranicznej Liechtensteinu, kontrolowanej wciąż przez Szwajcarię, Jan Adam zawarł zapowiedź kierunku jego polityki jako głowy państwa.

W 1984 roku książę Franciszek Józef II oddał synowi faktyczną władzę w księstwie, mianując go koregentem⁶⁰. Pięć lat później, 13 listopada 1989 roku, Franciszek Józef II zmarł i na tron oficjalnie wstąpił Jan Adam. Od początku konsekwentnie dążył do zwiększenia niezależności Liechtensteinu i zaktywizowania polityki zagranicznej. W 1990 roku, jak wspomniałem wyżej, Liechtenstein przystąpił do Organizacji Narodów Zjednoczonych. „Przystępując do ONZ, osiągnęliśmy to, że suwerenność Liechtensteinu jest uznawana na arenie międzynarodowej, co jest bardzo ważne dla małego państwa w obliczu globalizacji”⁶¹ – z dumą podkreśla książę.

Trzeba tu dodać, że w opinii specjalistów prawa międzynarodowego właśnie przyjęcie Liechtensteinu do tej organizacji oznacza uznanie jego terytorium w stosunkach międzynarodowych „nie tylko za państwo,

⁵⁴ Książę dziedzic Alojzy (ur. 11 czerwca 1968 roku) – koregent Liechtensteinu od 2004 roku; książę Maksymilian (ur. 16 maja 1969 roku); książę Konstantyn (ur. 15 marca 1972 roku); księżniczka Tatiana (ur. 10 kwietnia 1973 roku) – Das Fürstenhaus, S.D. Fürst Hans-Adam II, b.d., <https://fuerstenhaus.li/fuerstenfamilie/s-d-fuerst-hans-adam-ii/> (dostęp: 17.11.2022); J. Łowińska, *Najbogatszy monarcha, o którym nigdy nie słyszeliście. Tak, Liechtenstein ma swoją rodzinę książęcą!*, 2021, <https://natemat.pl/355453,rodzina-ksiazeca-w-liechtensteinie-kim-jest-ksiaze-hans-adam-ii> (dostęp: 17.11.2022).

⁵⁵ Das Fürstenhaus, S.D. Fürst Hans-Adam II.

⁵⁶ Niem. *Fürst von Liechtenstein Stiftung I und II*.

⁵⁷ Historisches Lexicon des Fürstentums Liechtenstein online, *Liechtenstein, Hans-Adam II. von*.

⁵⁸ Niem. *Erbprinz*.

⁵⁹ Historisches Lexicon des Fürstentums Liechtenstein online, *Liechtenstein, Hans-Adam II. von*.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ „Mit dem UNO-Beitritt haben wir erreicht, dass die Souveränität Liechtensteins international anerkannt wird, was für einen Kleinstaat angesichts der Globalisierung sehr wichtig ist” – Die Monarchie, *Monarchie heute*, b.d., <https://fuerstenhaus.li/die-monarchie/> (dostęp: 17.11.2022).

ale też za państwo zdolne do spełniania określonych zobowiązań natury prawnomiędzynarodowej, właściwych dla wszystkich członków tej organizacji”⁶².

Po upadku Związku Sowieckiego i odzyskaniu niepodległości przez jego dawne państwa satelickie od 1990 roku książe Jan Adam II prowadził działania mające na celu odzyskanie majątku książęcego nielegalnie skonfiskowanego na terenie Czechosłowacji po drugiej wojnie światowej⁶³. Zakończyły się one w 2009 roku wraz z nawiązaniem stosunków dyplomatycznych z tym państwem⁶⁴.

4.2. Europejski Obszar Gospodarczy

W 1992 roku doszło do historycznego sporu między księciem a Landtagiem w sprawie przystąpienia księstwa do Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG). Warto poświęcić kilka zdań jego przyczynom.

Celem Europejskiego Obszaru Gospodarczego (European Economic Area – EEA) było rozszerzenie rynku wewnętrznego Unii Europejskiej na państwa należące do Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (European Free Trade Association – EFTA)⁶⁵. W 1992 roku członkowie EFTA, wówczas w liczbie siedmiu państw, wynegocjowali umowę pozwalającą im uczestniczyć w projekcie rynku wewnętrznego Wspólnoty Europejskiej, zainicjowanym w 1985 roku i ukończonym siedem lat później. Porozumienie o EOG zostało podpisane 2 maja 1992 roku i weszło w życie 1 stycznia 1994 roku. Do organizacji tej należą Norwegia, Islandia i Liechtenstein. Szwajcaria jest członkiem EFTA, ale nie przystąpiła do EOG. Unię Europejską i jej partnerów z EFTA należących do EOG (Norwegię i Islandię) łączą też różnego rodzaju strategie polityczne na rzecz Północy oraz fora, które skupiają się na tych szybko ewoluujących

264

⁶² A. Kosicki, *Problem podmiotowości...*, s. 111.

⁶³ B.H. Oxman, B. Fassbender, *Confiscation of property in Czechoslovakia in 1945 – exclusion of German jurisdiction – Convention on the Settlement of Matters Arising out of the War and the Occupation – nationality in international law – neutrality of Liechtenstein in World War II*, „American Journal of International Law” 1999, vol. 93, issue 1, s. 215–219; B. Delmartino, *The end of the road for the prince? Sixty years after the Czechoslovak confiscation of Liechtenstein property*, „Leiden Journal of International Law” 2006, vol. 19, issue 2, s. 441–458.

⁶⁴ Liechtenstein nawiązał stosunki dyplomatyczne z Republiką Czeską 13 lipca 2009 roku oraz ze Słowacją 9 grudnia 2009 roku. Książe Liechtensteinu, Jan Adam II, ogłosił także, że księstwo nie podejmie dalszych kroków prawnych w celu odzyskania przywłaszczanego majątku. A. Georgina, *Czech-Liechtenstein cultural détente*, „The Art Newspaper”, 23 czerwca 2010 r.

⁶⁵ M. Bijak-Kaszuba, *Europejski Obszar Gospodarczy*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Economica” 1995, nr 136, s. 15–24.

północnych krańcach Europy i całym regionie Arktyki⁶⁶. Z chwilą gdy członkowie EFTA należący do EOG zgodzili się na przyjęcie prawodawstwa UE dotyczącego rynku wewnętrznego, stało się ono częścią ich ustawodawstwa. Decyzje podejmowane są przez wspólne organy EOG (Radę EOG, Wspólny Komitet EOG, Wspólny Komitet Parlamentarny EOG i Komitet Konsultacyjny EOG).

Przeciwny członkostwu w EOG był sektor finansowy Liechtensteinu, oznaczało to bowiem otwarcie chronionych sektorów rynku księstwa na europejską konkurencję. Sprzeciw wyrażał zarówno rząd, jak i parlament. Książę był jednak odmiennego zdania. W wyniku powstałego na tym tle kryzysu problem ten poddano pod ogólnokrajowe referendum. Obywatele Liechtensteinu opowiedzieli się za członkostwem księstwa w EOG niewielką przewagą głosów (55,8%)⁶⁷.

Wkrótce liczba członków EFTA należących do EOG zmalała. Szwajcaria postanowiła nie ratyfikować porozumienia w następstwie negatywnego wyniku referendum w tej sprawie, a Austria, Finlandia i Szwecja przystąpiły w 1995 roku do UE⁶⁸. W EOG pozostały tylko Islandia, Norwegia i Liechtenstein⁶⁹. Europejski Obszar Gospodarczy obejmuje cztery swobody rynku wewnętrznego (swobodny przepływ towarów, osób, usług i kapitału) oraz związane z nimi obszary polityki (konkurencyjność, transport, energetykę oraz współpracę gospodarczą i walutową).

W dniu 15 sierpnia 2004 roku Jan Adam II, tak jak ojciec, oddał większość władzy w księstwie swojemu synowi – Alojzemu, który

⁶⁶ EOG: art. 217 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (układy o stowarzyszeniu) – *Europejski Obszar Gospodarczy (EOG), Szwajcaria i kraje Północy*, b.d., <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/169/the-european-economic-area-eea-switzerland-and-the-north> (dostęp: 17.11.2022); Decyzja Rady EOG nr 1/95 z dnia 10 marca 1995 r. w sprawie wejścia w życie Porozumienia o Europejskim Obszarze Gospodarczym (EOG) dla Księstwa Liechtensteinu (Dz.U.U.E.L.1995.86.58), <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-UE/decyzja-1-95-w-sprawie-wejscia-w-zycie-porozumienia-o-europejskim-obszarze-67587261> (dostęp: 17.11.2022).

⁶⁷ W tym roku miały miejsce trzy referenda, najważniejsze w sprawie członkostwa w EOG, 13 grudnia – M. Musiał-Karg, *Instytucje demokracji bezpośredniej w procesie integracji europejskiej – od referendum ogólnonarodowego do europejskiej inicjatywy obywatelskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2012, nr 6, tab. 1, s. 207, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rie/article/view/10639/10227> (dostęp: 17.11.2022).

⁶⁸ M. Żejmo, *Polityka Szwajcarii wobec Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2014, nr 19, s. 148.

⁶⁹ Dziesięć nowych państw członkowskich, które przystąpiły do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku, automatycznie stało się członkami EOG, podobnie jak Bułgaria i Rumunia po przystąpieniu do UE w 2007 roku oraz Chorwacja w 2013 roku.

został koregentem⁷⁰. W wieku sześćdziesięciu lat zajął się zarządzaniem Domem Książęcym Liechtensteinów oraz majątkiem książęcym, formalnie pozostając przy tym głową państwa. Postanowił również przelać na papier swoje przemyślenia na temat kształtu stosunków międzynarodowych. W 2009 roku opublikował swoje credo polityczne w analizowanej tu książce o tematyce polityczno-filozoficznej – *Państwo w Trzecim Tysiącleciu*.

W dniu 21 sierpnia 2021 roku, po 54 latach małżeństwa, zmarła jego żona Marie-Aglaë, o czym szeroko informowała również polska prasa⁷¹. Jak przypominał dziennik „Liechtensteiner Vaterland”, urodzona w 1940 roku w Pradze księżna była zaangażowana w działalność wielu krajowych organizacji charytatywnych. W latach 1985–2015 stała na czele Czerwonego Krzyża w Liechtensteinie⁷².

⁷⁰ Książę Alois Philipp Maria von und zu Liechtenstein, tytularny hrabia Rietbergu, S.D. Erbprinz Alois urodził się w Zurychu 11 czerwca 1968 roku jako pierworodny syn księcia Jana Adama II i jego żony Marie-Aglaë z rodu Kinsky. Imię Alois otrzymał po swoim pradziadku Alojzym Liechtensteinie. Tak jak ojciec pierwsze lata życia spędził w Liechtensteinie, gdzie uczęszczał do szkoły podstawowej, a następnie gimnazjum, w którym zdał maturę z historii literatury w 1987 roku. Po ukończeniu szkoły średniej trafił do Royal Military Academy w Sandhurst w Wielkiej Brytanii, gdzie uzyskał stopień podporucznika (*Second Lieutenant*). Odbył również służbę wojskową w Armii Brytyjskiej w Hongkongu i Londynie. W 1988 roku rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Salzburskim, które ukończył, zdobywając tytuł magistra w 1993 roku. W dniu 3 lipca 1993 roku ożenił się z księżniczką bawarską Zofią, z którą ma czworo dzieci: księcia Józefa Wacława (ur. 24 maja 1995 r.); księżniczkę Marię Karolinę (ur. 17 października 1996 r.); księcia Grzegorza (ur. 20 kwietnia 1999 r.); księcia Mikołaja (ur. 6 grudnia 2000 r.). W latach 1993–1996 pracował w londyńskiej firmie jako księgowy, po czym powrócił do ojczyzny, zamieszkał wraz z rodziną na zamku w Vaduz i zajął się książęcym majątkiem. Jako książę dziedzic (Erbprinz) 15 sierpnia 2004 roku przejął od ojca rzeczywistą władzę w państwie jako koregent. Formalnie nadal Jan Adam II jest głową państwa – Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein online, *Liechtenstein, Alois von* (*1968), 2011, [https://historisches-lexikon.li/Liechtenstein,_Alois_von>\(*1968\)](https://historisches-lexikon.li/Liechtenstein,_Alois_von>(*1968)) (dostęp: 17.11.2022).

⁷¹ *Trauer um Fürstin Marie*, 2021, <https://www.volksblatt.li/nachrichten/Liechtenstein/Vermischtes/vb/284878/trauer-um-furstin-marie> (dostęp: 17.11.2022); *Zmarła księżna Maria, żona Jana Adama II, księcia Liechtensteinu*, 2021, <https://wyborcza.pl/7,75399,27483551,zmarla-ksiezna-maria-zona-jana-adama-ii-ksiecia-liechtensteinu.html?disableRedirects=true> (dostęp: 17.11.2022); K. Jasińska, *Liechtenstein: Zmarła księżna Maria, żona Jana Adama II*, 2021, https://www.rmfm24.pl/fakty/swiat/news-liechtenstein-zmarla-ksiezna-maria-zona-jana-adama-ii,nId,5435788#crp_state=1https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2021-08-22/liechtenstein-zmarla-ksiezna-maria-zona-jana-adama-ii/ (dostęp: 17.11.2022).

⁷² K. Jasińska, *Liechtenstein: Zmarła księżna Maria...*

5. Konstytucja z 2003 roku

Zapoczątkowana przez księcia Jana Adama II w 1992 roku debata na tematy o charakterze konstytucyjnym trwała całą dekadę. W jej wyniku w 2002 roku książę wyszedł z inicjatywą zmiany konstytucji, w której znacznie poszerzał kompetencje głowy państwa. W 2003 roku propozycja ta została poddana pod referendum. Poprawki do ustawy zasadniczej zaakceptowano wyraźną większością głosów – za głosowało 64,3% obywateli Liechtensteinu⁷³.

Liechtenstein pozostał dziedziczną monarchią konstytucyjną i jest demokratycznym państwem prawa. Książę, jako głowa państwa, łączy w sobie wszystkie uprawnienia władzy państwowej. Jego obowiązkiem jest wykonywanie tych praw zgodnie z ustawą zasadniczą. Władza książęca nie jest już absolutna – ograniczały ją postanowienia konstytucji z 1921 roku. Odstąpiono w niej od nazywania władcy księciem „z Bożej łaski”. Aby zapewnić przestrzeganie prawa, każdy monarcha wstępujący na tron składa pisemną przysięgę, w której zobowiązuje się do sprawowania rządów zgodnych z konstytucją⁷⁴. Osoba księcia została określona jako „święta i nienaruszalna”⁷⁵. Jak zauważa Milena Baziak:

Pojawia się tutaj pewna niekonsekwencja oraz niespójność wprowadzonych zmian. Z jednej strony zaprzestano określania monarchy jako władcy „z Bożej łaski”, z drugiej natomiast w dalszym ciągu miał być osobą „świętą i nienaruszalną”. Tron dziedziczyli członkowie rodu w linii męskiej, stosownie do postanowień odrębnej ustawy (das Hausgesetz)⁷⁶.

Podstawę ustroju nakreślonego w 2003 roku stanowi Konstytucja Liechtensteinu z 5 października 1921 roku z późniejszymi poprawkami (dalej Konstytucja). Jest ona złożona ze stu piętnastu artykułów oraz dwunastu rozdziałów. Artykuł 1 punkt 1 Konstytucji stwierdza, że Księstwo Liechtensteinu jest związkiem państwowym dwóch regionów, obejmującym jedenaście gmin. Księstwo Liechtensteinu zapewnia ludziom mieszkającym w jego granicach wspólną egzystencję w wolności i pokoju. Region Vaduz (Oberland) składa się z gmin Vaduz, Balzers, Planken, Schaan, Triesen i Triesenberg, region Schellenberg (Unterland) z gmin

⁷³ Historisches Lexicon des Fürstentums Liechtenstein online, *Verfassung*, 2011, https://historisches-lexikon.li/Verfassung#Verfassungsänderung_2003 (dostęp: 17.11.2022).

⁷⁴ A. Jureczko, E. Wac, *Historia Liechtensteinu*, s. 94.

⁷⁵ K. Koźbiał, *System polityczny...*, s. 37.

⁷⁶ Art. 2 Konstytucji Księstwa Liechtenstein z dnia 26 września 1862 r. – za M. Bazak, *Pozycja ustrojowa...*, s. 27.

Eschen, Gamprin, Mauren, Ruggell i Schellenberg. Punkt 2 stwierdza zaś, że stolicą oraz siedzibą Landtagu i rządu jest Vaduz. Artykuł 2 potwierdza, że księstwo jest konstytucyjną monarchią dziedziczną, demokratyczną i parlamentarną (art. 79 i 80); władza państwowa należy do księcia i narodu, i jest przez nich wykonywana zgodnie z postanowieniami niniejszej Konstytucji. Artykuł 3 mówi, że sukcesja tronu w Księżęcyim Domu Liechtenstein, pełnoletniość panującego księcia oraz następcy tronu, a także możliwość ustanowienia opieki prawnej podlegają uregulowaniu przez Dom Księżęcy w formie ustawy sukcesyjnej. Artykuł 6 stanowi, że językiem państwowym i urzędowym jest język niemiecki⁷⁷.

Układ rodzinny (tzw. *Hausgesetz*) wyróżnia trzy funkcje pełnione przez księcia: głowy państwa, rządzącego Domem Księżęcyim, wykonującego zadania związane z przewodnictwem fundacjom oraz z zarządzaniem rodzinnymi dobrami⁷⁸. Księciu jako głowie państwa przysługuje immunitet, w związku z czym „nie podlega władzy sądowniczej oraz nie ponosi odpowiedzialności prawnej”⁷⁹. Rozciąga się on również na regenta⁸⁰. Ponieważ we współpracy z rządem książe pełni też funkcje reprezentacyjne, pozwala mu to na działalność o charakterze międzynarodowym, np. nawiązywanie stosunków z innymi państwami m.in. poprzez zawieranie bilateralnych porozumień oraz działania dyplomatyczne. Jednak elementy, które określa art. 8 Konstytucji⁸¹, wymagają również zgody Landtagu.

Konstytucja, ustanawiając dwóch suwerenów, powierza władzę państwową księciu oraz narodowi⁸². Przewiduje ona zniesienie monarchii w drodze referendum, co odzwierciedla art. 113 ustawy konstytucyjnej⁸³.

⁷⁷ *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu*, s. 35–36. Konstytucja przyjęta została przez Landtag 24 sierpnia 1921 roku. Sankcję akceptującą, wydaną przez księcia, otrzymała 5 października 1921 roku. Oficjalnie ogłoszona została w dzienniku urzędowym Księstwa Liechtensteinu „*Liechtensteinisches Landesgesetzblatt*” Nr 15 z 24 października 1921 roku. Publikowany tekst Konstytucji uwzględnia wszystkie zmiany dokonane do 1 lipca 2012 roku.

⁷⁸ K. Koźbiał, *System polityczny...*, s. 94–96.

⁷⁹ *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu*, art. 7.

⁸⁰ Na ten temat zob.: P.M. Schiess Rütimann, *Die Regelung der Stellvertretung von Staatsoberhaupt, Parlaments- und Regierungsmitgliedern in Liechtenstein – ein anregendes Vorbild?*, [w:] S. Wolf (red.), *State Size Matters. Politik und Recht im Kontext von Kleinstaatlichkeit und Monarchie*, Wiesbaden 2016, s. 99–130.

⁸¹ Są to umowy w przedmiocie: przekazania terytorium państwowego, zbycia własności państwowej, przeniesienia władzy zwierzchniej lub przywilejów państwowych, nałożenia nowych ciężarów na księstwo lub jego obywatele, podjęcia zobowiązań z uszczerbkiem dla praw obywateli.

⁸² K. Koźbiał, *System polityczny...*, s. 88.

⁸³ Wystarczy złożenie do Landtagu umotywowanego wniosku przez co najmniej 1500 obywateli.

Marek Śmigasiewicz podkreślił, że z inicjatywą umieszczenia tego przepisu w Konstytucji wyszedł sam książę Jan Adam II, co podkreślił w swoim przemówieniu do Landtagu: „Dom Książęcy powinien pełnić funkcję głowy państwa tylko, dopóki pragną tego poddani”⁸⁴.

Prerogatywy głowy państwa można podzielić na te, które dotyczą w szczególności polityki wewnętrznej, oraz te, które związane są z polityką zagraniczną. O tych drugich w Konstytucji wspomniano jedynie w art. 8, choć są one daleko idące i wyznacza je w zasadzie aktywność obecnego władcy, która formalnie nie jest w żaden sposób ograniczona. Trzeba pamiętać, że choć monarsze przysługuje immunitet, to za jego błędy odpowiedzialność ponosi pięcioosobowy rząd księstwa. Możliwość popełnienia błędu jest jednak ograniczona przez fakt, że ważną rolę w polityce zagranicznej odgrywa liczący dwadzieścia pięć osób parlament księstwa, m.in. poprzez swe stałe delegacje reprezentujące Liechtenstein w organizacjach międzynarodowych (np. w Radzie Europy). Jednak polityka zewnętrzna uzależniona jest od aktywności poszczególnych władców, a obecny książę wykazuje się na tym polu wieloma istotnymi inicjatywami. Dzięki jego osobistemu zaangażowaniu księstwo stało się członkiem Organizacji Narodów Zjednoczonych i Europejskiego Obszaru Gospodarczego. Koncepcje swoje książę, jako regent, prezentował społeczeństwu Liechtensteinu w mowach tronowych. Jak pisze Krzysztof Koźbiał: „Bez wątplenia rozszerzył politykę międzynarodowego otwarcia, udziału w organizacjach międzynarodowych, zapoczątkowaną przez swojego ojca Franza Josefa II”⁸⁵.

6. Czy państwo przetrwa trzecie tysiąclecie?

Pytanie to nurtowało księcia już od lat sześćdziesiątych XX wieku, gdy studiował prawo i ekonomię. Wynikało ono z refleksji, jaka towarzyszyła mu, gdy przemyślał swoją przyszłość jako władcy minipaństwa. Publikacji książki *Państwo w Trzecim Millenium* w 2009 roku towarzyszyły szeroka kampania reklamowa, wiele wykładów oraz liczne recenzje⁸⁶.

⁸⁴ Cyt. za: M. Śmigasiewicz, *System polityczny...*, s. 65.

⁸⁵ K. Koźbiał, *Pozycja ustrojowa głowy państwa...*, s. 283.

⁸⁶ Vortrag Seiner Durchlaucht Fürst Hans-Adam II. von und zu Liechtenstein vor dem Liechtensteinischen Presseclub am 13. Januar 2010; Vortrag Seiner Durchlaucht Fürst Hans-Adam II. von und zu Liechtenstein: „Der Staat im dritten Jahrtausend“ an der Special Churchill Lecture 2014 in Zürich; Buchbesprechung: „Der Staat im dritten Jahrtausend“ Liberales Institut, Kurt R. Leube, Juni 2010; Buchbesprechung: Hans-Adam II Fürst

Kłopot z tą publikacją polegał na jej zakwalifikowaniu. Nie pomagał temu sam książkę. Jak pisał jeden z jej recenzentów:

Możliwe, że eksperci, prawnicy konstytucyjni, politolodzy i socjologowie kręcić będą nosem na książkę, którą autor określa jako książkę kucharską, a nie traktat o filozofii politycznej⁸⁷,

a dalej:

Chce [on] dostarczyć politycznych recept na uczynienie państwa przyjaznym w trzecim tysiącleciu wszystkim obywatelom. Nie zawiera przypisów, bibliografii ani indeksu osób. Rezygnuje z wszelkich akcesoriów naukowych. Z drugiej strony czyta płynnie – zarówno w wersji angielskiej, jak i niemieckiej – i daje do zrozumienia, że autor ma swój własny punkt widzenia⁸⁸.

Książka ma 235 stron, składa się z trzynastu rozdziałów i załącznika – projektu konstytucji na trzecie millenium.

Na ponad siedemdziesięciu stronach książkę wypowiada się na temat genezy państwa i roli religii w jego tworzeniu z punktu widzenia jej funkcjonalności, bez wchodzenia w dogmaty religijne (sam książkę jest gorliwym katolikiem). Pięć rozdziałów poświęconych jest klasycznej triadzie monarchii, oligarchii i demokracji i są one „burzliwą podróżą przez ludzką historię polityczną”⁸⁹. Przy tym monarchia jest tu rozumiana nie tylko jako dziedziczna, ale jako każda forma rządów, w której jedna osoba, jako wybrana lub uzurpujący sobie rolę przywódcy (prezydent), przez pewien czas stoi na czele danego państwa. To ważne podkreślenie, na takim ujęciu opiera się bowiem wspomniany projekt uniwersalnej konstytucji autorstwa księcia, zamieszczony w formie załącznika do książki. W kolejnych czterech rozdziałach książkę analizuje doświadczenia z konstytucyjną demokracją w Ameryce, Szwajcarii i Liechtensteinie i stawia tezę, że model Liechtensteinu jest najlepszym przykładem równowagi między

270

von Liechtenstein: Der Staat im dritten Jahrtausend – Eine Verfassung der Freiheit. Deutscher Arbeitgeberverband, Professor Michael Elicker, Staatsrechtler, 18. Januar 2015.

⁸⁷ Dokładnie: „Im więcej o tym myślę, tym bardziej po prostu postrzegam to jako książkę kucharską z politycznymi przepisami, gromadzonymi przez wieki przez moją rodzinę i przez dziesięciolecia przeze mnie samego” – Vorst Hans-Adam II von Liechtenstein, *De Staat...*, s. 7.

⁸⁸ H.-B. Wuermeling, „Der Staat im dritten Jahrtausend”. *Der Fürst von Liechtenstein als Architekt des Zukunftsstaates*, b.d., s. 71, <http://web.tuomi-media.de/dno2/Dateien/NO111-8.pdf> (dostęp: 17.11.2022).

⁸⁹ A.W. Salter, *A monarchical perspective on constitutional governance: H.S.H. Prince Hans-Adam II of Liechtenstein and The State in the Third Millennium*, „Journal of Private Enterprise” 2015, vol. 30(1), s. 121–130, <http://ssrn.com/abstract=2395441> (dostęp: 17.11.2022).

monarchicznymi, oligarchicznymi i demokratycznymi elementami władzy. Szwajcaria różni się od Ameryki swoją demokracją bezpośrednią, prawem do referendum w sprawie decyzji parlamentarnych, a nawet inicjatywy parlamentarnej. Z kolei Liechtenstein posługuje się mieszanką rozwiązań konstytucyjnych łączących elementy ustrojowe monarchii, oligarchii i demokracji. Monarcha, jako szef państwa, ma prawo weta względem ustaw parlamentarnych, chroniąc tym samym obywateli przed inicjatywami, które są zbyt populistyczne i mogą być realizowane kosztem ogólnego dobra lub mogłyby negatywnie wpłynąć na mniejszości.

Aby chronić się przeciwko nadużyciom „nieodpowiedzialnego księcia”, obywatele mogą zgłosić wniosek nawet o całkowite zniesienie monarchii. W połączeniu z tradycyjną rolą parlamentu i sądownictwa, władzą monarchy i formami demokracji bezpośredniej, Liechtenstein stworzył podstawy dla stabilnego systemu politycznego, który sprawnie kontroluje nadużycia i zapędy do autokratycznego sprawowania władzy przez rządy większościowe.

Nie wchodząc w zawilości kolejnych rozważań, trzeba przyznać, że książę Jan Adam podjął się odważnej, pozornie utopijnej próby. Jego model konstytucji opiera się nie tylko na wzorze Liechtensteinu, ale także na wynikach badań Instytutu Liechtenstein w Princeton⁹⁰, zorientowanego na przygotowanie się do nieprzewidzianych wydarzeń, które mogą zajść w dalekiej przyszłości. Tak więc, chociaż *Państwo trzeciego tysiąclecia*⁹¹ nie oferuje żadnych spektakularnych koncepcji teoretycznych, jest cenne dlatego, że zawiera refleksje osoby, której życie polega na kształtowaniu modelu władzy państwowej i ma na niego wpływ.

Warto tu jeszcze podkreślić, że pierwszym i najwidoczniejszym elementem koncepcji księcia jest wiara w siłę klasycznego liberalizmu. Książę podkreśla fundamentalne znaczenie liberalnych instytucji politycznych i liberalnych polityk w tworzeniu solidnej gospodarki. Od końca drugiej wojny światowej Liechtenstein stosował taką politykę i w jej wyniku ma najwyższy dochód na mieszkańca ze wszystkich państw europejskich. Kolejnym elementem jest wiara w federalizm. Książę uważa,

⁹⁰ Pełna nazwa: Liechtenstein Institute on Self-Determination, Princeton School of Public and International Affairs, Princeton, New Jersey. Instytut ten wspiera prace zarówno nad kwestiami globalnymi, jak i w USA, służy również jako główne centrum badawcze Princeton, skupiające się szczególnie na polityce i społeczeństwie europejskim, Unii Europejskiej (USA) i polityce euroazjatyckiej. Instytut koncentruje się głównie na wyzwaniu samostanowienia na zróżnicowanym kontynencie – The Liechtenstein Institute on Self-Determination at Princeton University, *Mission Statement*, b.d., <https://lisd.princeton.edu/mission-statement> (dostęp: 17.11.2022).

⁹¹ Vorst Hans-Adam II von Liechtenstein, *De Staat in het Derde Millenium*.

że większość działań publicznych powinna odbywać się na poziomie lokalnym, pozostawiając ogólnopaństwowemu aparatowi zadania związane z obronnością, polityką zagraniczną i utrzymaniem praworządności. Trzecim filarem jest prawo do samostanowienia, kładące nacisk na prawo regionów do secesji, co zapisane zostało w konstytucji Liechtensteinu⁹².

Wspomniany projekt konstytucji państwa na trzecie milenium nosi podtytuł *Konstytucja królestwa X [republiki Y]* i składa się z dziewięciu rozdziałów i czterdziestu ośmiu artykułów⁹³.

7. Kilka przemyśleń księcia Jana Adama na nowe milenium⁹⁴

Z lektury publikowanych prac teoretycznych oraz rozważań publicystów, jak zauważył książę, wynikało, że monarchie, a zwłaszcza minipanstwa, takie jak Księstwo Liechtensteinu, powinny zniknąć z mapy europejskiej już dawno. Choć dotąd tak się nie stało, uzasadnione jest pytanie, czy nie może się to wydarzyć w tak nieodległej przyszłości, jaką jest trzecie milenium. Refleksja księcia sięga samej istoty państwa i woli ludzkości do jej zachowania. Czy nie nastał przypadkiem już czas na zrealizowanie utopijnej wizji społeczeństwa bez państwa? Historia ludzkości to – zdaniem księcia – pasmo wojen, prześladowań i zniszczeń. Wiek XX stanowił kulminację tej fatalistycznej ścieżki rozwoju. W dwóch wojnach światowych, wojnach domowych i rewolucjach na całym świecie zginęły miliony ludzi. Co więcej, nowe technologie umożliwiają już pełną zagładę całej planety. Książę dostrzega jednak także zalety nauki i technologii oraz globalizacji, które oferują ludzkości również ogromny potencjał możliwości rozwiązywania nabrzmiałych problemów ekonomicznych

272

⁹² A.W. Salter, *A Monarchical Perspective...*

⁹³ Rozdział I: *Królestwo X [republika Y]*, art. 1–4; Rozdział II: *Król [prezydent]*, art. 5–12; Rozdział III: *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli*, art. 13–21; Rozdział IV: *Parlament*, art. 22–33; Rozdział V: *Rząd*, art. 34–37; Rozdział VI: *Sądy*, art. 38–43; Rozdział VII: *Gminy i organy władzy*, art. 44–45; Rozdział VIII: *Zmiany konstytucyjne*, art. 46–47; Rozdział IX: *Postanowienia końcowe*, art. 48. Sporządzona w Vaduz 30 listopada 2007 roku Konstytucja z 1921 roku z poprawkami z 2003 roku składa się z dwunastu rozdziałów i stu pięćdziesięciu jeden artykułów.

⁹⁴ Cytaty w tym rozdziale pochodzą z tekstu: Jan Adam II Liechtenstein, *Czy państwo przetrwa III tysiąclecie? Wykład wygłoszony przez księcia Liechtensteinu Jana Adama II w Stanford na Freeman Spogli Institute for International Studies dnia 9 listopada 2010 r.*, przeł. J. Tyszkiewicz, <https://mises.pl/blog/2014/05/21/jan-adam-ii-liechtenstein-panstwo-przetrwa-iii-tysiaciecie/> (dostęp: 17.11.2022).

i społecznych. Za najważniejsze wyzwania dla trzeciego tysiąclecia książę uznaje wytworzenie i implementację modelu państwa spełniającego następujące warunki:

1. Zapobiegania wojnom między państwami oraz wojnom domowym;
2. Służenia nie tylko wybranej części obywateli państwa, lecz jej całości;
3. Oferowania im maksimum demokracji i rządów prawa;
4. Zdolności do współzawodnictwa w epoce globalizacji.

7.1. Jak osiągnąć te cele?

Cele te uda się osiągnąć jedynie wtedy:

[...] gdy państwo będzie widziane jako organizacja służąca ludziom, a nie na odwrót. Państwo stać się musi pokojowo współzawodniczącą firmą usługową, a nie monopolem dającym klientowi jedynie alternatywę: albo akceptacja złej jakości usług za najwyższą cenę, albo emigracja.

Jak słusznie zauważa książę, emigracja jest praktycznie niemożliwa dla większości populacji, ponieważ jej możliwości zostałyby drastycznie zredukowane, choćby przez fakt, że lokalne rynki pracy zostałyby dla nich zamknięte, a także dlatego, że państwa rozwinięte gospodarczo wykształciły własne kadry i muszą chronić swoje rynki pracy oraz bezpieczeństwo socjalne. Książę zwraca uwagę na fakt, że także państwa demokratyczne muszą się liczyć ze zdaniem własnych mniejszości, uznających się za grupy dyskryminowane oraz będące w gorszej sytuacji społecznej i ekonomicznej. Przywołuje tu np. Kraj Basków, południowy Tyrol, Quebec czy rdzennych mieszkańców Australii oraz obu Ameryk. W zaistniałej sytuacji narody zdesperowane i pozbawione nadziei poddawane są przemocy oraz terroryzmowi. Stają się terenem rewolucji i wojen domowych.

Jako pozytywny przykład „udanego eksperymentu samookreślenia na poziomie lokalnym” uważa książę rozwiązanie przez Szwajcarię problemu mniejszości katolickiej w kantonie Berno. Rząd Szwajcarii drogą mediacji zaproponował w 1974 roku, aby francuskojęzyczne regiony kantonu Berno w drodze referendum wypowiedziały się na temat stworzenia z Jury osobnego kantonu. Po serii referendów podział stał się faktem.

W ciągu kolejnych lat rozwój polityczny i ekonomiczny kantonu Jura przerósł wszelkie oczekiwania i francuskojęzyczne gminy pozostające poza nim szybko do niego dołączyły. To pokojowe i demokratyczne rozwiązanie po tak brutalnym konflikcie było dla mnie imponującym przykładem udanego eksperymentu samookreślenia na poziomie lokalnym

– mówi książę. Stawia on kontrowersyjną tezę, że model państwa mający zabezpieczyć pokój, rządy prawa, demokrację i dobrobyt populacji powinien zrezygnować z monopolu terytorialnego na swoim obszarze. „Emigracja populacji” jest w naszym świecie realną alternatywą jedynie wtedy, gdy rzeczona populacja może „emigrować” wraz ze swoim terytorium. By to osiągnąć, jednostki polityczne z prawem samookreślenia muszą być bardzo małe. Na potwierdzenie tej tezy książę przywołuje sytuację, w której zdecydował się na wprowadzenie do konstytucji Liechtensteinu prawa do samookreślenia się poprzez głosowanie powszechne obywateli na poziomie lokalnym. Obecnie każda z jedenastu gmin w Liechtensteinie ma prawo stać się niepodległym państwem albo dołączyć do innego państwa, jeśli zdecyduje tak większość. Podkreśla jednak towarzyszące temu niebezpieczeństwo. „Im polityczne jednostki z prawem samookreślenia są większe, czy będą to prowincje, państwa federalne czy kantony, tym większe jest niebezpieczeństwo, że opuszczą one państwo” – mówi. W nowych państwach mniejszości, które staną się obiektem dyskryminacji, pewnego dnia przystąpią do samoobrony – tu książę powołuje się na przykład Jugosławii, Związku Sowieckiego, imperiów kolonialnych czy wcześniej Austro-Węgier.

274

Stosując proponowaną przez siebie koncepcję państw stających się „firmami usługowymi”, pokojowo rywalizującymi o swoich potencjalnych klientów, książę uważa, że w takim świecie państwo nie będzie już marnować pieniędzy podatników na obronność, którą można zapewnić przez prywatne usługi lub zorganizowane na ten cel lokalne społeczności. Zdaniem księcia domenami państwa powinny być jedynie polityka zagraniczna, prawo i porządek, edukacja oraz państwowe finanse. Wszystkie inne obowiązki mogą zostać wypełnione lepiej i taniej przez prywatne usługi. Pozostawia jednak na boku politykę zagraniczną, „ponieważ będzie się ona najpewniej także w przyszłości różnić w zależności od państwa z powodów historycznych, geograficznych i innych”.

Dla ogromnej większości populacji najważniejszym zadaniem państwa jest zapewnienie ochrony prawnej lub inaczej – prawa i porządku. Za ochronę prawną oraz ochronę porządku społecznego większość społeczeństwa jest skłonna zapłacić wysoką cenę – zarówno w sensie finansowym, jak i ograniczeniem niektórych swoich wolności i praw politycznych. Tam, gdzie anarchia „majaczy na horyzoncie”, tam pojawia się potrzeba silnego dyktatora, który wprowadzi porządek „żelazną pięścią”. By demokratyczne państwo konstytucyjne mogło funkcjonować, muszą ze sobą zgodnie współpracować policja, publiczne organy ścigania i sądownictwo.

7.2. Legislador

Książę wyraźnie podkreśla rolę legislatora, domyślnie także swoją, jako głowy państwa, twierdząc, że to on ponosi główną odpowiedzialność za to, czy państwo utrzymuje porządek i prawo. Legislador powinien tworzyć nie tylko konstytucję, która będzie prosta w formie i zrozumiała w treści, ale także wszystkie prawa i regulacje, z którymi musi się spotykać w życiu zwykły obywatel. Jeśli państwo oczekuje od obywatela znajomości konstytucji i prawa, to obowiązkiem państwa jest informowanie o niej oraz o aktualnie obowiązujących prawach. Książę uważa, że obowiązkiem państwa jest dostarczenie w szkołach, drogą obowiązkowej edukacji prawnej, każdemu obywatelowi kompendium wiedzy na temat praw zawartych w konstytucji oraz innych najważniejszych praw, wraz z komentarzem, by obywatel mógł się w konstytucyjnym państwie odnaleźć oraz znać swoje prawa i obowiązki.

Książę ma świadomość, że zbyt duża liczba regulacji jest ciężarem dla obywateli, co uderza głównie w małe firmy, które odgrywają centralną rolę w tworzeniu miejsc pracy oraz innowacyjności w gospodarce narodowej. Dostrzega, że wysokie oraz skomplikowane podatki i prawa socjalne, a także nieustannie zmieniające się przepisy prawne są powodem, dla którego małe firmy albo w ogóle nie powstają, albo ponoszą porażkę tuż po rozpoczęciu swojej działalności. Uważa on, że:

Skoro urzędy publiczne na szczeblu państwowym bądź społeczności otrzymują od firm bezpośrednie i pośrednie podatki, składki na ubezpieczenia społeczne etc., to prawnym obowiązkiem tych urzędów powinno być doradzanie firmom w tych kwestiach w sposób mniej lub bardziej bezpłatny. W przypadku wystąpienia sprzecznych regulacji stosowane powinny być te bardziej korzystne dla podatnika i firm.

Podkreśla on, że jeśli państwo ustanawia prawa podatkowe będące w swej treści sprzeczne i niejasne, to ono powinno ponosić za to odpowiedzialność, a nie podatnik.

W mojej opinii w trzecim tysiącleciu jeszcze ważniejsza dla demokratycznego państwa konstytucyjnego będzie demokracja bezpośrednia. Politycy i partie polityczne są często sceptycznie nastawieni do demokracji bezpośredniej, co nie powinno dziwić, gdyż ogranicza ona ich siłę. To zapewne jest powodem, dla którego demokracja bezpośrednia jest, z wyjątkiem Szwajcarii i Liechtensteinu, możliwa w bardzo ograniczonej formie, jeśli w ogóle

– dodaje.

Przywołuje tu m.in. omówioną wyżej sprawę kontrowersji związanej z uczestnictwem Liechtensteinu w Europejskim Obszarze Gospodarczym i swoje poparcie dla niego. Obecnie opowiada się za nim nie tylko znaczna większość mieszkańców, lecz także rząd i parlament – jak nie bez satysfakcji podkreśla książę⁹⁵.

7.3. Demokracja bezpośrednia

Książę Jan Adam zdaje sobie sprawę z zastawionych przez tę formę demokracji pułapek. Często używanym argumentem jej przeciwników jest to, że ludzie mogą przegłosować prawo dyskryminujące mniejszości bądź też mogące nie leżeć w ich długoterminowym interesie. Liechtenstein dysponuje tu mechanizmem obronnym w postaci weta panującego księcia przeciwko takim prawom lub zmianom w konstytucji, z wyłączeniem sytuacji, w której większość zadecydowałaby o zniesieniu monarchii.

Kolejnym ważnym obowiązkiem państwa, poza prawem i porządkiem, jest system edukacyjny. Władze państwowe muszą troszczyć się o edukację swoich obywateli. Książę stawia jednak pytanie, czy głównym zadaniem państwa w przyszłości będzie objęcie i zarządzanie całym systemem edukacyjnym. Tu odpowiedź nie jest tak stanowcza. Mogą przecież zajść uzasadnione przesłanki, by doprowadzić do jego prywatyzacji bądź przekazania go w ręce lokalnych społeczności. W takim przypadku zarządzanie systemem edukacyjnym, od przedszkoli do uniwersytetów, spadłoby na barki prywatnego biznesu, gmin, zrzeszeń gmin albo ich wspólnych przedsięwzięć. Za najlepszy sposób finansowania systemu edukacyjnego książę uznaje system bonów szkolnych. Jest to logiczny krok w sytuacji, gdy władza publiczna, centralna bądź lokalna, tak jak ma to miejsce w przypadku Liechtensteinu, finansuje cały system edukacyjny za pomocą bezpośrednich subsydiów przekazywanych wszystkim

276

⁹⁵ W dwudziestopięciolecie (2020 rok) członkostwa Liechtensteinu w EOG Liechtenstein-Institut przeprowadził badanie na temat oceny obywateli: EOG ma pozytywny wizerunek w oczach obywateli Liechtensteinu dla aż 76% ankietowanych, 84% oceniło porozumienie o EOG jako dobre dla ich państwa, a aż 70% uznało je za najlepszą opcję dla Liechtensteinu na najbliższe kilka lat – *Perspektywa członkostwa europejskich mikropanstw w Unii Europejskiej w kontekście negocjacji układu stowarzyszeniowego*, „The Warsaw Institute Review”, 5 maja 2021 r., <https://warsawinstitute.review/pl/1-2021/perspektywa-czlonkostwa-europejskich-mikropanstw-w-unii-europejskiej-w-kontekście-negocjacji-układu-stowarzyszeniowego/> (dostęp: 17.11.2022); *Einstellung zur EWR-Mitgliedschaft Liechtensteins*, 2020, <https://www.liechtenstein-institut.li/news/einstellung-zur-ewr-mitgliedschaft-liechtensteins> (dostęp: 31.01.2021).

szczeblom – od przedszkoli po uniwersytety. Zamiast używania pieniędzy podatników do finansowania systemu edukacyjnego znacznie lepiej byłoby, zdaniem księcia, wspomagać rodziców bądź uczniów, by ci mogli sami wybrać szkołę, ich zdaniem najlepszą dla dzieci. Dobrze zarządzane szkoły, zdolne do zaspokojenia oczekiwań rodziców i uczniów, będą odnosić sukcesy, inne natomiast będą musiały dostosować się do sytuacji lub znikną z rynku. Fakt, że rodzice i uczniowie są skłonni przeznaczać poważne sumy na finansowanie edukacji w prywatnych szkołach i uniwersytetach, zazwyczaj znacznie droższych od publicznego systemu edukacji, świadczy o tym, że w wielu przypadkach publiczna edukacja, od poziomu przedszkolnego po uniwersytecki, nie spełnia ich oczekiwań. Państwo zmusza ich do finansowania niewydajnego systemu edukacyjnego, z którego nie chcą korzystać – konkluduje tę myśl książę.

7.4. Finanse

Państwo, którego zadania zredukowane zostaną do polityki zagranicznej, utrzymywania porządku i prawa oraz finansowania systemu edukacyjnego, będzie musiało dokonać fundamentalnego zrewidowania finansów publicznych. Na poziomie gmin czy związków gmin pojawiają się nowe zadania, z których rozwiązaniem trzeba będzie się uporać głównie za pomocą finansowania lokalnego. Książę jest zwolennikiem rozwiązania, aby opodatkowanie pośrednie pozostawić państwu, a całe opodatkowanie bezpośrednie przekazać władzom lokalnym. Scentralizowana administracja zajmująca się pośrednim opodatkowaniem byłaby najpraktyczniejszym rozwiązaniem, nawet wtedy, gdy władza podatkowa leżałaby w rękach gmin. Władza centralna powinna zajmować się ustalaniem podatków pośrednich, a bezpośrednie stanowić powinny prerogatywę władz gminnych. Ważniejsze od wysokości stawek podatkowych wydaje się jednak ich zunifikowanie. Jak uszczypliwie zauważa książę:

Politycy jednak kochają wybierać różne poziomy stawek podatkowych, używając zaskakującego usprawiedliwienia, że jest to bardziej sprawiedliwe społecznie. Najwyższe stawki podatkowe nakładane są na dobra luksusowe czy raczej to, co politycy za takowe uznają, podczas gdy niższe stawki dotyczą innych usług i towarów, a niektóre są nawet podatkiem pośrednim nieobjęte. Zmienia to raczej prosty system pośredniego opodatkowania w skomplikowany i potrzebujący do obsługi dodatkowych urzędników. To z kolei daje politykom możliwość zatrudnienia swych przyjaciół i kolegów partyjnych jako takich urzędników. Dodatkowo daje to politykom i partiom nieograniczone możliwości kupowania głosów nie poprzez wydawanie pieniędzy podatników, lecz udzielanie ulg podatkowych.

Gdy politycy dążą do zróżnicowania stóp podatkowych, kosztuje to dużo zarówno państwo, jak i podatników, jednocześnie wcale nie pomagają tym uboższej części społeczeństwa. Ktokolwiek chciałby im pomóc, powinien nieść tę pomoc bezpośrednio, na miejscu.

Kolejna myśl księcia jest następująca:

Jeśli władza dotycząca bezpośredniego opodatkowania leży w gestii lokalnych społeczności, a pośredniego w gestii centralnego rządu, to mamy dobre społeczne, polityczne i ekonomiczne argumenty, by nie tylko stopa podatkowa była zunifikowana, ale i stosunkowo wysoka. Pośrednie opodatkowanie będzie wtedy jedynym instrumentem służącym ograniczonej redystrybucji dochodu w państwie pomiędzy bogatszymi i biedniejszymi regionami. Państwo, którego odpowiedzialność jest ograniczona jedynie do polityki zagranicznej, finansowania systemu edukacyjnego i utrzymywania prawa i porządku, potrzebuje mniejszych dochodów podatkowych.

7.5. Pułapka długu

278

Podatki pośrednie pozwalają państwu osiągnąć znaczne nadwyżki. Część z nich przeznaczona będzie na obsługę długu państwowego. Państwo, zdaniem księcia, powinno upłynnić tę część swojego majątku, która nie jest mu potrzebna do realizacji jego głównego zadania, jakim jest jak najszybsza spłata swojego zadłużenia. Celem dobrego rządu jest stworzenie państwa bez długów, takiego, które może uzyskane z opodatkowania pośredniego nadwyżki przekazać w całości gminom, proporcjonalnie do liczby ich mieszkańców. Taka alokacja nadwyżek z opodatkowania pośredniego *per capita* powinna umożliwić gminom pokrycie przynajmniej części ich wydatków. Reszta musi być pokryta poprzez podatki bezpośrednie lub inne dochody. Główną korzyścią takiego podziału zarządzania podatkami jest to, że gminom i wszystkim obywatelom będzie bardzo zależało na tym, by państwo podejmowało najbardziej racjonalne ekonomicznie decyzje i nie popadało w długi.

By zapobiec finansowaniu zadań państwa poprzez zaciąganie długu publicznego, w konstytucji powinien znaleźć się artykuł, który uczyni to przedsięwzięcie bardzo trudnym.

Jak stwierdza książę:

To, co zostało osiągnięte przez Liechtenstein – początkowo bardzo biedne państwo bez surowców naturalnych, lecz teraz bez długów – powinno być także możliwe, z pomocą solidnej polityki fiskalnej, dla innych rozwiniętych państw. Państwo przyszłości nie powinno jednak dawać żadnych gwarancji gminom oraz zrzeszeniom gmin. Tylko jeśli gmina będzie zagrożona bankructwem, a jej

egzystencja zagrożona, to z poparciem znacznej większości głosujących można zarządzić solidną politykę fiskalną na poziomie gminy. Niebezpieczeństwo bankructwa zmusi także kredytodawców do rozważnej i odpowiedzialnej polityki kredytowej względem gmin. Do dziś w wielu krajach firmy i banki sprzedają wygórowane projekty i kredyty poważanym, acz niedoświadczonym radnym, mając świadomość, że ostatecznie to państwo będzie musiało zapłacić.

Obywatele mają o wiele lepszą kontrolę nad wykorzystywaniem pieniędzy podatników na poziomie gminy i z bezpośrednią demokracją niż na poziomie państwa – to konkluzja tego paragrafu.

7.6. Korzyści

Państwo bez długu, z własną polityką zagraniczną, finansujące system edukacyjny i utrzymywanie prawa oraz porządku społecznego z niewielkiego procenta produktu krajowego brutto to państwo „odchudzone” i transparentne. Nadwyżki z pośredniego opodatkowania powinny trafiać prosto do gmin, którym należy również umożliwić dodatkowo wpływ na kształtowanie podatków bezpośrednich, nakładanych na firmy, osoby fizyczne, nieruchomości, „psy, koty lub cokolwiek tylko wymyślą lokalni politycy”.

Państwowe subsydia z opodatkowania pośredniego i gminne podatki bezpośrednie powinny umożliwić gminom stworzenie przynajmniej podstawowego systemu opieki zdrowotnej. Należy również dać im możliwość redukcji finansowego ciężaru systemu emerytalnego poprzez podniesienie wieku emerytalnego oraz zachętę do korzystania z prywatnych systemów emerytalnych.

Tak fundamentalna reorganizacja państwa powinna złagodzić obciążenie finansowe prywatnego biznesu, przyczynić się do wzrostu prywatnej konsumpcji, przyspieszyć wzrost gospodarczy i przez to zwiększyć zapotrzebowanie na dodatkowe miejsca pracy. Będzie tak szczególnie w przypadku gmin, których bezpośrednie opodatkowanie i programy socjalne będą ustanowione w taki sposób, że praca w gminie będzie atrakcyjna dla ich mieszkańców, a zatrudnianie dodatkowych pracowników atrakcyjne dla pracodawców.

Obawa, że pomiędzy poszczególnymi gminami rozpocznie się wyścig do jak najniższych stawek podatkowych, jest bezzasadna. Przykłady Szwajcarii i Liechtensteinu pokazują, że różne stawki podatkowe prowadzą jedynie do ograniczonej migracji firm i ludzi z gmin z wyższymi stawkami do tych z niższymi. Dla ludzi i firm stawki podatkowe to tylko jeden z wielu powodów, by osiedlić się w danej gminie. Dla firm są ważne

także inne kwestie, takie jak dostępność siły roboczej, dobrze rozwinięta infrastruktura, bliskość rynków etc. Dla większości ludzi stawki podatkowe zazwyczaj nie są decydującą kwestią przy wybieraniu miejsca do życia. O wiele ważniejsze są na przykład bliskość miejsc pracy lub dobra szkoła dla dzieci. Gmina z wysokimi podatkami i złymi usługami będzie w dłuższej perspektywie tracić mieszkańców i ubywać będzie firm.

Państwo przyszłości da ludziom w ich gminach znacznie więcej wolności w kwestiach tego, jak kształtować przyszłość dla siebie i swoich potomków. Powstaną gminy pobierające wyższe podatki, lecz oferujące lepsze usługi. Niektóre mogą ukształtować swoje usługi stosownie do potrzeb ludzi starszych, inne do wymogów młodych rodzin. Poprzez stosowane formy opodatkowania, programy socjalne, edukację, programy kulturalne, regulacje dotyczące budownictwa gminy w państwie przyszłości będą miały znaczną swobodę w szukaniu jak najlepszych rozwiązań i kształtowane będą w zależności od życzeń ludności i ich obszaru geograficznego.

*

280 W podsumowaniu powyższych rozważań książkę Jan Adam II na pytanie, czy państwo przetrwa trzecie tysiąclecie i czy monarchie przetrwają trzecie tysiąclecie, udziela odpowiedzi pozytywnej. Czy duże, scentralizowane państwa przetrwają trzecie tysiąclecie? Zapewne nie. Dokonanie pokojowego przejścia od dużego, scentralizowanego państwa do małych państw lub do dużych i zdecentralizowanych będzie, zdaniem księcia, jednym z wielkich wyznań na początku trzeciego tysiąclecia.

8. Liechtenstein – trzecie millenium, trzecia dekada

Autorzy cytowanej tu często *Historii Liechtensteinu* chyba zbyt na wyrost formułują swoją opinię, pisząc, że wszystkie przytoczone przez nich fakty „prowadzą do stwierdzenia, że Liechtenstein, choć mały, jest jednak krajem w pełni suwerennym”⁹⁶. Obszerna literatura na temat pojęcia suwerenności w świetle faktów prezentowanych w powyższym tekście może też prowadzić do wniosków przeciwnych. Marek Sobczyński proponuje najbardziej adekwatną formułę. Jak pisze, wśród współczesnych państw niektóre charakteryzują się tym, że ich status międzynarodowy jest szczególny. Można wskazać państwa, których sprawy

⁹⁶ A. Jureczko, E. Wac, *Historia Liechtensteinu*, s. 121.

zagraniczne w pewnym zakresie prowadzą inne państwa. I tu wymienia San Marino, Monako oraz Liechtenstein.

W takim przypadku państwo zachowuje charakter suwerenny, jeśli posiada ono prawo samodzielnego decydowania o swojej polityce zagranicznej i w stosunkach międzynarodowych występuje jako odrębny podmiot [...] Liechtenstein należy z całą pewnością do tej kategorii⁹⁷.

Z pewnością Liechtenstein reprezentuje unikatowe rozwiązanie ustrojowe. Jest dziedziczną monarchią konstytucyjną o demokratyczno-parlamentarnej formie rządów, ze znaczącym udziałem mechanizmów demokracji bezpośredniej⁹⁸. Jest także ostatnią monarchią w niemieckim kręgu językowym. Książę Jan Adam II i jego syn oraz następca tronu regent Alojzy „są ostatnimi przedstawicielami niemieckojęzycznej arystokracji sprawującymi realną władzę – największą spośród wszystkich polityków w Europie, pomijając specyficzny przypadek Watykanu” – pisze Karol Kostrzębski⁹⁹. Po drugiej wojnie światowej pozycja księstwa na arenie międzynarodowej znacznie się umocniła.

Liechtenstein co prawda związał się ze Szwajcarią, ale przystąpił do wielu organizacji międzynarodowych, takich jak Trybunał Haski i wiele innych, wspomnianych wyżej. Jego ograniczony status wynika m.in. z faktu nieposiadania armii, potwierdzonego w konstytucji z 1921 roku¹⁰⁰, unii celnej ze Szwajcarią, wymagającej w sprawach gospodarczych każdorazowej aprobaty Berna. Odrzucenie w 1992 roku przez Szwajcarię członkostwa w Unii Europejskiej oznaczało skreślenie takiej opcji także dla Liechtensteinu. Członkostwo w EFTA i EOG włączyło jednak księstwo w nurt europejskich procesów integracyjnych i pozwoliło mu uniknąć izolacji na arenie międzynarodowej. Tworząca obecne podstawy ustrojowe konstytucja z 1921 roku, modyfikowana nanoszonymi poprawkami, pozostawiła wiele dotychczasowych rozwiązań ustrojowych i nie naruszyła fundamentalnej zasady nadrzędnej władzy księcia oraz praw sukcesji. System polityczny księstwa określony został jako „konstytucyjna dziedziczna monarchia oparta na zasadach demokracji

⁹⁷ M. Sobczyński, *Międzynarodowe uznanie państwa. Kwestia suwerenności*, [w:] idem, *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, oprac. kartograficzne i rysunkowe A. Wosiak, Toruń 2006, s. 54–55 – tam szerokie omówienie definicji i literatury.

⁹⁸ B. Bartmann, *From the wings...* Tekst zawiera ocenę porównawczą najmniejszych państw w rozwijającym się świecie w podobnej klasie populacji, które nigdy nie stanęły w obliczu kwestii legalności podważających ich status i integrację.

⁹⁹ K. Kostrzębski, *Liechtenstein...*, s. 313.

¹⁰⁰ Przewidziana jest jednak powszechna mobilizacja w przypadku zagrożenia państwa.

i parlamentaryzmu”¹⁰¹. Wprowadzone w 2003 roku zmiany do konstytucji zwiększyły uprawnienia monarchy kosztem demokracji parlamentarnej, niejako wbrew tendencjom, które towarzyszyły systemom demokratycznym w XXI wieku. Nie przysłonił tego fakt przyjęcia koncepcji księcia pozwalającej drogą referendum pozbawić go władzy¹⁰². Pomimo zachowania podziału na władzę wykonawczą (skupioną w rękach księcia, rządu oraz obywateli uczestniczących w niej za pomocą referendum), ustawodawczą (parlament) i sądowniczą (Trybunał Stanu), książę dysponuje wetem absolutnym względem ustaw uchwalonych przez parlament, prawem rozwiązania parlamentu i odwołania rządu. Jako głowa państwa stoi ponad narodem i parlamentem.

Jak pisze Krzysztof Koźbiał:

Niektórzy porównują Liechtenstein pod tym względem do państw, w których praktykuje się półprezydencki system polityczny. Tym samym Liechtenstein wymyka się klasycznemu podejściu do monarchii współczesnego świata. Głowa tego państwa nie pełni funkcji wyłącznie reprezentacyjnych. Realnie wpływa na politykę Liechtensteinu, funkcjonowanie organów państwa (parlament i rząd), a także na władzę sądowniczą. [...] Wypełniając funkcję prognostyczną nauk o polityce i administracji, należy stwierdzić, iż jak na razie nic nie wskazuje na to, aby te szerokie prerogatywy książęce miały być w najbliższym czasie ograniczone. Książę cieszy się szerokim zaufaniem społecznym, co jest pochodną dotychczasowych doświadczeń, nie nadużywania swych prerogatyw, ale i uznania dla jego pozycji i aktywności w państwie¹⁰³.

Czy tak będzie zawsze? Trudno powiedzieć. W dniu 1 lipca 2012 roku odbyło się referendum dotyczące ograniczenia prawa weta księcia, jednak proponowane zmiany zostały odrzucone większością 76% głosów, a uprawnienia księcia pozostały niezmienione¹⁰⁴. Tak więc monarchia w Liechtensteinie ma się dobrze.

¹⁰¹ K. Kostrzębski, *Liechtenstein...*, s. 319.

¹⁰² Na ten temat zob.: M.M. Wiszowaty, *Liechtenstein*, [w:] A. Rakowska-Trela, A. Rytel-Warzocho, K. Skotnicki, P. Uziębło (red.), *Inicjatywa ustawodawcza obywateli. Raport 2020*, Łódź–Gdańsk 2020, s. 30–34.

¹⁰³ K. Koźbiał, *Pozycja ustrojowa głowy państwa...*, s. 286. Zob też: J. Corbett, W. Veenendaal, L. Ugyel, *Why monarchy persists in small states: the cases of Tonga, Bhutan and Liechtenstein*, „Democratization” 2017, vol. 24, no. 4, s. 689–706.

¹⁰⁴ *Książę Liechtensteinu chciał ustąpić ze stanowiska*, „Newsweek”, 4 lipca 2012 r., <https://www.newsweek.pl/swiat/liechtenstein-ksiaze-jan-adam-chcial-odejsc/wennpn3> (dostęp: 17.11.2022).

Post scriptum

W październiku 2016 roku dziennikarz Łukasz Załuski przeprowadził wywiad z księciem regentem Alojzym. Jego tytuł brzmiał *Jestem spokojny o przyszłość monarchii w Europie*¹⁰⁵. Na stwierdzenie dziennikarza zakończone pytaniem: „Od zakończenia II wojny światowej na świecie przeważa raczej tendencja likwidowania monarchii, a nie zakładania nowych. Dzisiaj mamy już w Europie tylko dwanaście państw, w których głowami państw są królowie lub księżęta. Czy ustrój monarchiczny ma przyszłość?” – odpowiedź księcia brzmiała:

Nie mogę się zgodzić z Pana opinią, że monarchie znikają. Te, które wciąż istnieją w Europie, mają się dobrze. Warto również przypomnieć, że w 1975 roku Hiszpania jako kolejny kraj przywróciła u siebie władzę króla. Tak długo, jak monarchowie będą działać w interesie swoich poddanych, jestem spokojny o przyszłość monarchii w Europie¹⁰⁶.

Z kolei na pytanie, czy państwo Liechtenstein mogłoby w ogóle istnieć bez dynastii panującej, książę udzielił niebudzącej wątpliwości odpowiedzi:

Patrząc na historię Liechtensteinu, państwo z pewnością nie przetrwałoby do dzisiaj, gdyby w XIX i XX wieku nie było monarchią. Jestem przekonany, że również biorąc pod uwagę przyszłość, trudno sobie wyobrazić kraj bez rodziny Liechtensteinów¹⁰⁷.

I jeszcze ocena dorobku ojca monarchy:

- Ojciec Waszej Wysokości, książę Jan Adam II powiedział, że jest monarchą nie dlatego, że urodził się księciem, lecz dlatego, że jest głęboko przekonany o tym, że monarchia dziedziczna ma więcej zalet niż republika. Czy Wasza Wysokość zgadza się z tą opinią?
- Wierzę, że silny pierwiastek monarchiczny może być dla państwa tylko korzyścią. Jeżeli system jest dobrze równoważony tak jak w Liechtensteinie, jest

¹⁰⁵ Ł. Załuski, *Jestem spokojny o przyszłość monarchii w Europie. Rozmawiamy z księciem Liechtensteinu*, 2016, <https://www.focus.pl/artykul/quotjestem-spokojny-o-przyszlo-monarchii-w-europiequot-rozmawiamy-z-ksiciem-liechtensteinu> (dostęp: 17.11.2022). Rok wcześniej podobny wywiad przeprowadził M. Łukaszewski, *A big prince in his tiny realm. Effectiveness of political system of Principality of Liechtenstein – interview with His Serene Highness Prince Alois, Hereditary Prince of Liechtenstein*, „Przegląd Politologiczny” 2015, nr 2, s. 177–183.

¹⁰⁶ Ł. Załuski, „Jestem spokojny...”

¹⁰⁷ Ibidem.

gwarantem nie tylko stabilizacji politycznej, ale również trwałości i tożsamości państwa. Monarcha zazwyczaj ma na uwadze dobro przyszłych pokoleń, podczas gdy politycy skupiają się na kolejnych wyborach¹⁰⁸.

W marcu następnego roku prezydent Andrzej Duda i pierwsza dama Agata Kornhauser-Duda gościli na prywatnym spotkaniu w Belwedrze księcia regenta z małżonką – księżną Zofią. Jak podała prasa, księżę regent Alojzy i księżna Zofia przebywali w Polsce z wizytą prywatną i „spotkanie miało charakter kurtuazyjny”¹⁰⁹. W cytowanym wyżej wywiadzie księżę na pytanie o skojarzenia monarchy z Polską odpowiedział dyplomatycznie:

Cóż, Polska jest pięknym krajem. Kojarzy mi się z zapierającymi dech w piersiach krajobrazami i historyczną architekturą. Myślę, że Polacy i obywatele Liechtensteinu są do siebie podobni. Oba narody gorliwie wyznają katolicyzm i potrafią ciężko pracować¹¹⁰.

Podczas wizyty pary książęcej nastąpiło też inne ważne wydarzenie. W Archiwum Państwowym w Gdańsku 23 marca 2017 roku, w obecności pary książęcej Liechtensteinu, nastąpiło uroczyste przekazanie archiwaliów. Jak podano w oficjalnym komunikacie, kwestia wymiany materiałów została zaaprobowana zarówno przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, jak i przedstawiciela rodziny książęcej obecnie sprawującej rządu w Liechtensteinie, księcia Jana Adama II Liechtenstein. Uwzględniając polskie przepisy archiwalne:

Naczelnny Dyrektor Archiwów Państwowych wydał stosowną decyzję, na podstawie art. 14 ust. 3 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, że materiały archiwalne stanowiące dotychczas zespół nr 367 – Archiwum Dworskie Książąt Panujących na Opawie i Karniowie na Śląsku nie są składnikami narodowego zasobu archiwalnego w rozumieniu ustawy¹¹¹.

Akt ten pozwolił na wymianę byłego Archiwum Dworskiego Książąt Panujących von Liechtenstein, które trafiło do Archiwum Państwowego

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ *Prezydent RP z Małżonką przyjęli Parę Książęcą Liechtensteinu*, 2017, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/prezydent-rp-z-malzonka-przyjeli-pare-ksiazeca-liechtensteinu,526> (dostęp: 17.11.2022).

¹¹⁰ Ł. Załuski, „Jestem spokojny...”

¹¹¹ Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Wymiana materiałów archiwalnych z Księstwem Liechtensteinu*, 22 marca 2017 r., <http://www.mkidn.gov.pl/pages/posts/wymiana-materialow-archiwalnych-z-ksiestwem-liechtensteinu-7223.php> (dostęp: 17.11.2022).

w Gdańsku omyłkowo w trakcie rewindykacji akt gdańskich z ZSRR. Z kolei do zbiorów Archiwum Dworskiego Książąt von Liechtenstein w Wiedniu, będących własnością rodziny Liechtensteinów, w trakcie austriacko-rosyjskiej wymiany archiwaliów prowadzonej w 1997 roku trafił przypadkowo fragment dawnego archiwum miejskiego Gdańska z okresu od XVI do XIX wieku.

Bibliografia

- Bartmann B., *From the wings to the footlights: the international relations of Europe's smallest states*, „Commonwealth & Comparative Politics” 2012, vol. 50, no. 4, s. 535–554.
- Bazak M., *Pozycja ustrojowa księcia Liechtensteinu*, [w:] M. Jabłoński, M. Abu Gholeh (red.), *Specyfika organizacji i funkcjonowania organów władzy publicznej. Analiza porządków prawnych państw współczesnych*, Wrocław 2019, s. 25–37.
- Bijak-Kaszuba M., *Europejski Obszar Gospodarczy*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Economica” 1995, nr 136, s. 15–24.
- CIA The World Factbook, b.d., www.cia.gov/the-world-factbook/countries/liechtenstein/#people-and-society (dostęp: 17.11.2022).
- Ciekawostki o Liechtensteinie – 22 ciekawostki, które warto znać*, b.d., <https://kolejnypodroz.pl/ciekawostki-o-liechtensteinie-22-ciekawostki-ktore-warto-znac/> (dostęp: 17.11.2022).
- Corbett J., Veenendaal W., Ugyel L., *Why monarchy persists in small states: the cases of Tonga, Bhutan and Liechtenstein*, „Democratization” 2017, vol. 24, no. 4, s. 689–706.
- Cytaty sławnych ludzi, b.d., <https://quotepark.com/pl/cytaty/350491-john-fitzgerald-kennedy-nie-pytajcie-co-kraj-moze-zrobic-dla-was-pytajci/> (dostęp: 17.11.2022).
- Das Fürstenhaus, b.d., <https://fuerstenhaus.li/das-fuerstenhaus/> (dostęp: 17.11.2022).
- Das Fürstenhaus, *S.D. Fürst Hans-Adam II*, b.d., <https://fuerstenhaus.li/fuerstenfamilie/s-d-fuerst-hans-adam-ii/> (dostęp: 17.11.2022).
- Davies N., *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2010.
- Decyzja Rady EOG nr 1/95 z dnia 10 marca 1995 r. w sprawie wejścia w życie Porozumienia o Europejskim Obszarze Gospodarczym (EOG) dla Księstwa Liechtensteinu (Dz.U.UE.L.1995.86.58), <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-UE/decyzja-1-95-w-sprawie-wejscia-w-zycie-porozumienia-o-europejskim-obszarze-67587261> (dostęp: 17.11.2022).
- Delmartino B., *The end of the road for the prince? Sixty years after the Czechoslovak Confiscation of Liechtenstein property*, „Leiden Journal of International Law” 2006, vol. 19, issue 2, s. 441–458.
- Die Monarchie, *Monarchie heute*, b.d., <https://fuerstenhaus.li/die-monarchie/> (dostęp: 17.11.2022).

- Einstellung zur EWR-Mitgliedschaft Liechtensteins*, 2020, <https://www.liechtenstein-institut.li/news/einstellung-zur-ewr-mitgliedschaft-liechtensteins> (dostęp: 31.01.2021).
- Encyklopedia PWN*, hasło: *Związek Niemiecki*, b.d., <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4002357> (dostęp: 17.11.2022).
- Europejski Obszar Gospodarczy (EOG), Szwajcaria i kraje Północy*, b.d., <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/169/the-european-economic-area-eea-switzerland-and-the-north> (dostęp: 17.11.2022).
- Frommelt Ch., *Liechtenstein's tailor-made arrangements in the EEA: a small state's creative solutions in European integration*, [w:] S. Wolf (red.), *State Size Matters. Politik und Recht im Kontext von Kleinstaatlichkeit und Monarchie*, Wiesbaden 2016, s. 131–159.
- Fürst Hans-Adam II. von Liechtenstein, *Der Staat im dritten Jahrtausend*, Triesen 2009.
- Georgina A., *Czech-Liechtenstein cultural détente*, „The Art Newspaper”, 23 czerwca 2010 r.
- Hausgesetz des fürstlichen Hauses Liechtenstein vom 26. Oktober 1993, <http://www.fuerstenhaus.li/de/fuerstenhaus/geschichte/hausgesetz.html> (dostęp: 17.11.2022).
- Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein online, *Liechtenstein, Alois von* (*1968), 2011, [https://historisches-lexikon.li/Liechtenstein,_Alois_von_\(*1968\)](https://historisches-lexikon.li/Liechtenstein,_Alois_von_(*1968)) (dostęp: 17.11.2022).
- Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein online, *Liechtenstein, Hans-Adam II. von*, 2011, https://historisches-lexikon.li/Liechtenstein,_Hans-Adam_II_von?marker=Hans-Adam+II (dostęp: 17.11.2022).
- Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein online, *Verfassung*, 2011, https://historisches-lexikon.li/Verfassung#Verfassungsaenderung_2003 (dostęp: 17.11.2022).
- Jan Adam II Liechtenstein, *Czy państwo przetrwa III tysiąclecie? Wykład wygłoszony przez księcia Liechtensteinu Jana Adama II w Stanford na Freeman Spogli Institute for International Studies dnia 9 listopada 2010 r.*, przeł. J. Tyszkiewicz, <https://mises.pl/blog/2014/05/21/jan-adam-ii-liechtenstein-panstwo-przetrwa-iii-tysiaclecie/> (dostęp: 17.11.2022).
- Jasińska K., *Liechtenstein: Zmarła księżna Maria, żona Jana Adama II*, 2021, https://www.rm24.pl/fakty/swiat/news-liechtenstein-zmarla-ksiezna-maria-zona-jana-adama-ii,nId,5435788#crp_state=1https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2021-08-22/liechtenstein-zmarla-ksiezna-maria-zona-jana-adama-ii/ (dostęp: 17.11.2022).
- Jureczko A., Wac E., *Historia Liechtensteinu*, [w:] J. Łaptos (red.), *Historia małych krajów Europy. Andora, Liechtenstein, Luksemburg, Malta, Monako, San Marino*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2007, s. 67–149.
- Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Verfassung des Fürstentums Liechtenstein*, przeł. R. Grabowski, Warszawa 2013.
- Kosicki A., *Problem podmiotowości europejskich „minipaństw” w świetle prawa międzynarodowego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2002, R. LXIV, z. 1, s. 105–122.

- Kosowska A., *Definiowanie – czyli co jest małe, a co nie?*, [w:] R. Żelichowski (red.), *Małe państwa Europy Zachodniej i terytoria o statusie specjalnym*, Warszawa 2008, s. 19–23.
- Kostrzębski K., *Liechtenstein – między monarchią a republiką*, [w:] D. Popławski (red.), *Małe państwa Europy. Specyfika systemu politycznego i aktywności międzynarodowej*, Warszawa 2009, s. 313–332.
- Koźbiał K., *Pozycja ustrojowa głowy państwa w Księstwie Liechtensteinu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3(61), s. 277–287.
- Koźbiał K., *Stosunki konsularne mikropaństw na przykładzie Księstwa Liechtensteinu*, [w:] P. Czubik, W. Burek (red.), *Wybrane zagadnienia współczesnego prawa konsularnego (z perspektywy prawa i praktyki międzynarodowej oraz polskiej)*, Kraków 2014, s. 150–160, <https://europeistyka.uj.edu.pl/document-s/3458728/983f1851-a121-4f0d-a63a-eeba0e7de821> (dostęp: 17.11.2022).
- Koźbiał K., *System polityczny Księstwa Liechtensteinu*, Kraków 2013.
- Książę Liechtensteinu chciał ustąpić ze stanowiska*, „Newsweek”, 4 lipca 2012 r., <https://www.newsweek.pl/swiat/liechtenstein-ksiaze-jan-adam-chcial-odejsc/wennpn3> (dostęp: 17.11.2022).
- Liechtenstein in Figures 2022*, Office of Statistics Principality of Liechtenstein, 2022, <https://www.llv.li/inhalt/11443/amtsstellen/liechtenstein-in-figures> (dostęp: 17.11.2022).
- Laptos J. (red.), *Historia małych krajów Europy. Andora, Liechtenstein, Luksemburg, Malta, Monako, San Marino*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2007.
- Łowińska J., *Najbogatszy monarcha, o którym nigdy nie słyszeliście. Tak, Liechtenstein ma swoją rodzinę książęcą!*, 2021, <https://natemat.pl/355453,rodzina-ksiazeca-w-liechtensteinie-kim-jest-ksiaze-hans-adam-ii> (dostęp: 17.11.2022).
- Łukaszewski M., *A big prince in his tiny realm. Effectiveness of political system of Principality of Liechtenstein – interview with His Serene Highness Prince Alois, Hereditary Prince of Liechtenstein*, „Przegląd Politologiczny” 2015, nr 2, s. 177–183.
- Łukaszewski M., *Czy renesans monarchii absolutnej? Zmiany w Konstytucji Księstwa Liechtensteinu z 2003 roku*, „Refleksje. Pismo Naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM” 2010, nr 1, s. 151–166, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/r/article/view/8696> (dostęp: 17.11.2022).
- Łukaszewski M., *Research on european microstates in social science. Selected methodological and definitional problems*, „Ad Alta Journal of Interdisciplinary Research” 2011, vol. 1(2), s. 74–77, http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/0102/papers/A_lukaszewski.pdf (dostęp: 17.11.2022).
- Martin G., *The Principality of Liechtenstein – a living fossil from the time of the Holy Roman Empire?*, „German Life and Letters” 1988, vol. 42, no. 1, s. 72–90.
- Mielcarek R., *Mikrokraje Europy*, seria „Przewodniki obieżyświata”, Poznań 2006.
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, *Wymiana materiałów archiwalnych z Księstwem Liechtensteinu*, 22 marca 2017 r., <http://www.mkidn.gov.pl/pages/posts/wymiana-materialow-archiwalnych-z-ksiestwem-liechtensteinu-7223.php> (dostęp: 17.11.2022).
- Musiał-Karg M., *Instytucje demokracji bezpośredniej w procesie integracji europejskiej – od referendum ogólnonarodowego do europejskiej inicjatywy obywatelskiej*,

- „Rocznik Integracji Europejskiej” 2012, nr 6, s. 203–202, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rie/article/view/10639/10227> (dostęp: 17.11.2022).
- Myszczyżyn J., *Niemiecki Związek Celny (Deutscher Zollverein) i koleje żelazne a rozwój gospodarczy Niemiec w XIX w. – próba oceny*, „Kultura i Historia”, 28 lutego 2011 r., <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/2476> (dostęp: 17.11.2022).
- Osóbka P., *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Warszawa 2008.
- Oxman B.H., Fassbender B., *Confiscation of property in Czechoslovakia in 1945 – exclusion of German jurisdiction – Convention on the Settlement of Matters Arising out of the War and the Occupation – nationality in international law – neutrality of Liechtenstein in World War II*, „American Journal of International Law” 1999, vol. 93, issue 1, s. 215–219.
- Para S., *Liechtenstein – raj nie tylko podatkowy*, [w:] D. Popławski (red.), *Państwa niemieckojęzyczne w procesie integracji europejskiej. Austria, Liechtenstein, Szwajcaria*, Warszawa 2011.
- Perspektywa członkostwa europejskich mikropaństw w Unii Europejskiej w kontekście negocjacji układu stowarzyszeniowego*, „The Warsaw Institute Review”, 5 maja 2021 r., <https://warsawinstitute.review/pl/1-2021/perspektywa-czlonkostwa-europejskich-mikropanstw-w-unii-europejskiej-w-kontekscie-negocjacji-ukladu-stowarzyszeniowego/> (dostęp: 17.11.2022).
- Popławski D. (red.), *Małe państwa Europy. Specyfika systemu politycznego i aktywności międzynarodowej*, Warszawa 2009.
- Prezydent RP z Małżonką przyjęli Parę Księżęcą Liechtensteinu*, 2017, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/prezydent-rp-z-malzonka-przyjeli-pare-ksiazeca-liechtensteinu,526> (dostęp: 17.11.2022).
- Rada Unii Europejskiej, *Rozszerzenie strefy Schengen: Liechtenstein zostaje 26. państwem członkowskim*, Bruksela, 13 grudnia 2011 r., https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/PL/jha/126862.pdf (dostęp: 17.11.2022).
- Salter A.W., *A monarchical perspective on constitutional governance: H.S.H. Prince Hans-Adam II of Liechtenstein and The State in the Third Millennium*, „Journal of Private Enterprise” 2015, vol. 30(1), s. 121–130, <http://ssrn.com/abstract=2395441> (dostęp: 17.11.2022).
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, *Księstwo Liechtenstein*, b.d., <https://www.gov.pl/web/szwajcaria/ksiestwo-liechtensteinu> (dostęp: 17.11.2022).
- Sobczyński M., *Międzynarodowe uznanie państwa. Kwestia suwerenności*, [w:] M. Sobczyński, *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, oprac. kartograficzne i rysunkowe A. Wosiak, Toruń 2006, s. 50–57.
- Sobczyński M., *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, oprac. kartograficzne i rysunkowe A. Wosiak, Toruń 2006.
- Śmigasiewicz M., *System polityczny Księstwa Liechtenstein*, seria „Studia nad polityką”, Warszawa 1999.
- The Liechtenstein Institute on Self-Determination at Princeton University, *Mission Statement*, b.d., <https://lisd.princeton.edu/mission-statement> (dostęp: 17.11.2022).

- Trauer um Fürstin Marie*, 2021, <https://www.volksblatt.li/nachrichten/Liechtenstein/Vermischtes/vb/284878/trauer-um-furstin-marie> (dostęp: 17.11.2022).
- Turner B., *Liechtenstein*, seria „The Statesman’s Yearbook”, London 2008, s. 797–799, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-74027-7_209 (dostęp: 17.11.2022).
- Vorst Hans-Adam II von Liechtenstein, *De Staat in het Derde Millenium*, Rijswijk 2012.
- Wiszowaty M.M., *Liechtenstein*, [w:] A. Rakowska-Trela, A. Rytel-Warzocha, K. Skotnicki, P. Uziębło (red.), *Inicjatywa ustawodawcza obywateli. Raport 2020*, Łódź–Gdańsk 2020, s. 30–34.
- Wuermeling H.-B., „*Der Staat im dritten Jahrtausend*”. *Der Fürst von Liechtenstein als Architekt des Zukunftsstaates*, b.d., <http://web.tuomi-media.de/dno2/Dateien/NO111-8.pdf> (dostęp: 17.11.2022).
- Załoski Ł., „*Jestem spokojny o przyszłość monarchii w Europie*”. *Rozmawiamy z księciem Liechtensteinu*, 2016, <https://www.focus.pl/artykul/quotjestem-spokojny-o-przyszlo-monarchii-w-europiequot-rozmawiamy-z-ksciem-liechtensteinu> (dostęp: 17.11.2022).
- Zmarła księżna Maria, żona Jana Adama II, księcia Liechtensteinu*, 2021, <https://wyborcza.pl/7,75399,27483551,zmarla-ksiezna-maria-zona-jana-adama-ii-ksiecia-liechtensteinu.html?disableRedirects=true> (dostęp: 17.11.2022).
- Żejmo M., *Polityka Szwajcarii wobec Unii Europejskiej*, „*Krakowskie Studia Małopolskie*” 2014, nr 19, s. 144–165.
- Żelichowski R. (red.), *Małe państwa Europy Zachodniej i terytoria o statusie specjalnym*, Warszawa 2008.